T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KELAM BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA BERZAH HAYATI

Muhammed Maarouf al-KHAZNAWÎ

ŞANLIURFA – 2021

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KELAM BİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA BERZAH HAYATI

Muhammed Maarouf al-KHAZNAWÎ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Veysel KASAR

ŞANLIURFA – 2021

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Veysel KASAR danışmanlığında, Muhammed Maarouf al-KHAZNAWÎ'ın hazırladığı "**KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA BERZAH HAYATI**" konulu bu çalışma 05/06/2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

☑ Oybirliğiyle / ☐ Oy çokluğu ile

Danışman	Doç. Dr. Veysel KASAR	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cüneyt GÖKÇE	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Ekrem AKMAN	

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Enstitü Müdürü

Bu çalışma: ……. Tarafından Desteklenmiştir.

Proje No : ……

Not: Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

	T.C. **HARRAN ÜNİVERSİTESİ** **YÜKSEK LİSANS** **ORJINALLIK RAPORU** **VE BEYAN BELGESI**	Doküman No : HRÜ-KYS-FRM-015 Yayın Tarihi : …./…./.20… Revizyon No : RevizyonTarihi : Sayfa No : 1/ 1

ÖĞRENCİNİN	
Öğrenci No	**175230018**
Adı / Soyadı	**Muhammed Maarouf al-KHAZNAWÎ**
Anabilim Dalı/Programı	**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI** / Tezli Yüksek Lisans
Tez Konusu	**KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA BERZAH HAYATI**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA BERZAH HAYATI adlı yüksek lisans çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 119 sayfalık kısmına ilişkin, 05/06/2021 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 18 'tür. Ayrıca bu yüksek lisans çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:
1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

05/06/2021
Muhammed Maarouf al-KHAZNAWÎ

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım 05/06/2021

Doç. Dr. Veysel KASAR
(Danışman)

ÖZET

al-KHAZNAWÎ, Muhammed Maarouf

Yüksek Lisans Tezi

KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA BERZAH HAYATI

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Veysel KASAR

Şubat, 2021, 119 sayfa

Bu çalışmada berzah âlemi ölüm öncesi ve sonrası hakkında bir tablo sunulmaya çalışılmıştır. Bu araştırmada, berzah hayatını tanımlarken bazı âlimlerin yaptığı değerlendirmeler ve tarifler özetle zikredilmiş ve bu başlıklar ana konuya giriş için bir başlangıç olarak ele alınmıştır.

Araştırmanın birinci bölümünde kabir hayatı ve keyfiyeti, Kuran'ın bu terimi nasıl kullandığı, ölünün defni, defin esnasında ölüye söylenen şeyler, kabrin ölüye hitabı üzerinde durulmuş bunlarla alakalı rivayetler zikredilmiştir. Daha sonra kabir karanlığı, kabir korkusu, kabrin baskısı, definden sonra cesedin durumu, münker ve nekir melekleri ve keyfiyetleri, meleklerin sorgusu bu ümmete mi has? Meleklerin soruları karşısında müminlere sebat müjdesi, kabir azabından kimler kurtulur gibi mevzulardan bahsedilmiştir. Bu bölümün sonunda ise Berzah Âleminde ibadet konusu üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde ehlisünnete göre kabir azabının ve nimetinin sübutu konusu ele alınmış ve kabir azabıyla alakalı Kur'an'dan ve sünnetten deliller zikredilmiştir. Aynı şekilde kabir azabı ve keyfiyeti, kabir azabından kurtulma yolları, kabir azabının devamı ve son bulması, berzah ehlinin durumları gibi konular ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise kabir azabını inkâr edenlerin akli ve sem'î şüpheleri ve onlara reddiyeler, Maturudî, Eş'ârî gibi itikadi mezheplerin berzah alemi hakkındaki görüşleri; kabir azabının ve nimetinin yeri, sadece ruh mu yoksa ruhla beraber beden de mi azap görecek? Ölümden sonra ruhların haşire kadar kalacağı yer vb. mevzular ayrı ayrı ele alınmış ve bu konularla alakalı akli ve nakli deliller zikredilmiştir.

Ulaştığımız neticeleri ve bu konudaki tavsiyelerimizi sonuç başlığında kısaca aktararak araştırmamızı nihayete erdirdik. Ayrıca Araştırma boyunca ilim ehlinin berzah hayatı hakkındaki tanımlarını zikrederek berzah hayatıyla alakalı pek çok soru ve probleme cevap aramaya çalıştık. Öte yandan kabir hayatını inkâr edenlere karşı akli ve nakli deliller zikredilerek reddiyeler verildi.

Berzah hayatı konusunu araştırmanın önemi, her Müslümanın doğru ayrıntılara inanması gereken bir inanç meselesi olmasında saklıdır. Aynı zamanda berzah hayatına iman etmek müminin ruhu üzerine etki eder ve bu, iyilik yapmak ve kötülüklerden sakınmakla kendini gösterir.

Anahtar Kelimeler: Berzah, Kabir, Kur'ân, Azab, Nimet

ABSTRACT

BARZAKH LIFE IN THE LIGHT OF THE QUR'AN AND SUNNET

al-KHAZNAWÎ, Muhammed Maarouf

Master's Thesis

Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Supervisor: Ass. Prof. Veysel KASAR

February, 2021, 119 pages

In this study, it has been tried to present a picture about the realm of isthmus before and after death. In this research, the evaluations and descriptions of some scholars while describing the isthmus life are briefly mentioned and these topics are taken as a starting point for the introduction to the main subject.

In the first part of the research, the life and condition of the grave, how the Qur'an uses this term, the burial of the dead, the things said to the dead during the burial, the address of the grave to the dead and related narrations are mentioned. Then, the darkness of the grave, the fear of the grave, the pressure of the grave, the condition of the corpse after the burial, the angels of munkar and nekir and their qualities, are the interrogations of the angels unique to this ummah? The good news of perseverance to the believers in the face of the angels' questions, and who will be saved from the torment of the grave were mentioned. At the end of this section, the subject of worship in the Barzakh Realm is emphasized.

In the second part, the issue of the proof of the torment and blessing in the grave according to the Ahl as-Sunnah is discussed and the evidences from the Qur'an and the Sunnah about the torment in the grave are mentioned. Moreover, subjects such as the torment in the grave and its nature, the ways of getting rid of the torment in the grave, the continuation and end of the torment in the grave, the situations of the people of barzakh are discussed.

In the third chapter, the mental and seminal doubts of those who deny the torment in the grave and their rejection, the views of the sects such as Maturudi and Ash'ari about the realm of barzakh are mentioned; is the place of torment and blessings

in the grave only the soul or will the body be tormented along with the soul? The place where the souls will stay until the resurrection after death, and likewise issues are handled separately and the mental and transplant evidences related to these issues are mentioned.

We concluded our research by briefly presenting the results we reached and our recommendations on this subject in the conclusion title. In addition, throughout the research, we tried to find answers to many questions and problems related to the life of the isthmus by mentioning the definitions of the people of knowledge about the life of the isthmus. On the other hand, against those who deny life in the grave, refutations were given by citing mental and transplant evidence.

The importance of researching the issue of barzakh life is hidden in the fact that it is a matter of faith that every Muslim must believe in the right details. At the same time, believing in the barzakh life affects the believer's soul, and this is manifested by doing good and avoiding evil.

Key Words: Barzakh, Grave, Kur’ an, Torment, Blessing

KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA BERZAH HAYATI

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI II

ORJINALLIK RAPORU VE BEYAN BELGESI III

ÖZET IV

ABSTRACT VI

İÇİNDEKİLER VIII

KISALTMALAR XII

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

KABİR

1.1 Dilsel ve Kur'ânî Kullanım Açısından Kabir Kelimesi 4

1.2. Defin Esnasında 6

1.2.1 Defin Sırasında Okunan Dualar 6

1.2.2. Kabrin Ölüye Hitabı 7

1.3. Kabrin Durumu 7

1.3.1. Korkunç Kabir ve Karanlığı 7

1.3.2. Kabrin Baskısı 8

1.3.3. Ölüye Kalacağı Yerin Gösterilmesi 10

1.3.4. Ölünün Cesedinin Dağılması 12

1.4. Münker ve Nekir Melekleri 14

1.4.1. İki Meleğin Şekli 15

1.4.2. İki Meleğin Sorgusu 15

1.4.3. Meleklerin Soruları Karşısında Müminlere Sebat Müjdesi 16
1.4.4. Meleklerin Sorgusu Bu Ümmete Has Mıdır? 17
1.4.5. Mükellef Olmayanlar da Kabirde Sorgulanacak mı 20
1.4.6. Kabir Azabından Kimler Kurtulur 22
1.5. Berzah Âleminde İbadet 24

İKİNCİ BÖLÜM

KABİR AZABI VE NİMETLERİ

2.1. Ehli Sünnete Göre Kabir Azabı ve Berzah Nimetleri 29
2.1.1. Berzah Âleminde Azabın ve Nimetlerin Başlaması 29
2.1.2. Berzah Âleminde Nimetler 30
2.1.3. Berzah Âleminde Azap 32
2.1.3.1. Kabir Azabının Varlığına Dair Ayetler 33
2.1.3.2. Kabir Azabının Varlığına Dair Hadisler 36
2.2. Kabir Azabını Netice Veren Ameller 41
2.2.1. Küfür ve Allah'a İsyan 41
2.2.2. İdrardan Sakınmamak 41
2.2.3. Gıybet 42
2.2.4. Ölünün Arkasında Ağlamak ve Ağıt Yakmak 42
2.2.5. İhanet 42
2.2.6. Borç 43
2.2.7. Abdestsiz Namaz ve Mazluma Yardım Etmemek 43
2.3. Kabir Azabından ve Sorgusundan Kurtaran Ameller 44
2.3.1. Allah Yolunda Sefere Çıkmak 44
2.3.2. Salih Ameller 44
2.3.3. Allah Yolunda Şehit Olmak 45

2.3.4. Mülk Süresi Okumak 45

2.3.5. Cuma Günü Ölmek 45

2.3.6. Kabir Azabından ve Sorgusundan Allah'a Sığınmak 46

2.4. Kabir Azabının Devamı ve Son Bulması 46

2.4.1. Defnedilmese Bile Ölü, Sorgulanır, Azap veya Nimet Görür 47

2.4.2. Berzah Âleminin Durumu 49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KABİR AZABINI İNKÂR EDENLERİN ŞÜPHELERİ VE ONLARA REDDİYELER

3.1. Eş'arî'ler'in Berzah Hayatı Hakkındaki Görüşleri 60

3.1.1. Münker ve Nekirin Sorgusu 61

3.1.2. Kabir Azabının ve Nimetinin Yeri, Sadece Ruh Mu Yoksa Ruhla Beraber Beden De Mi Azap Görür 63

3.1.3. Ölümden Sonra Ruhların Haşre Kadar Kalacağı Yer 65

3.2. Maturidilere Göre Berzah Hayatı 66

3.2.1. İki Meleğin Sorgusu 68

3.2.2. Kabir Azabının ve Nimetinin Mahalli 70

3.2.3. Ölümden Sonra Ruhların Haşre Kadar Kalacağı Yer 73

3.3. Muhtezilenin Berzah Hayatına Bakışı 74

3.3.1. Azabın Sübûtu 76

3.3.2. Mu'tezileye Göre Kabir Azabının Keyfiyeti ve Faidesi 80

3.3.3. İki Meleğin Sorgusu 83

3.4. İbâzîlerin Berzah Hayatına Bakışları 86

3.4.1. Kabir Azabının Sübutundaki İhtilaf 90

3.4.2. İki Meleğin Sorgusu ile Nimet vee Azabın Mahalli 93

3.4.3. Ruhların Ruhların Birbiriyle Görüşmesi ve Yerleri 93

SONUÇ 96

KAYNAKLAR 98

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhisselâm
Bkz.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
Bsy.	: Baskı Sayısı Yok
Byy.	: Basım Yeri Yok
h.	: Hicri
Hs.	: Hadis Sayısı
m.	: Miladi
ö.	: Ölüm
r.a.	: Radiyallahu ‘Anhu
r.ha.	: Radiyallahu Anha
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Thk.	: Tahkik
Tsz.	: Tarihsiz
vb.	: Ve Benzerleri
vd.	: Ve Diğerleri
Yey.	: Yayınevi Yok

GİRİŞ

İnsanın dünya hayatından sonra intikal ettiği hayata âlimler berzah hayatı ya da âlemi demişlerdir, bu ismi verenlerden bir tanesi de İmam Hattâbî'dir. O Hz. Peygamber (s.a.v) ile tevessül konusundan bahsederken, Hz. Peygamber ile tevessül etmek veya ondan yardım dilemek uygun değildir, eğer Peygamberler hayatta iseler Allah'tan başka kimsenin bilmediği kendi berzah hayatlarında yaşıyorlardır. Zira Berzah hayatı bizim hayatımızla kıyaslanamaz ve onun hükmü ile değerlendirilemez.[1]

İbn Cevzî, ölümden sonra nefis ve insanın yolculuğundan, azap ve nimetlerinden ve fazilet derecelerine göre nimet çeşitlerinden bahsederken "berzah hayatı" adıyla bunları anlatmaktadır.[2]

İbn 'Arabî, bu konuda şunu ifade etmektedir: "Allah kâinata iki kıyamet koymuştur, biri küçük kıyamet diğeri ise büyük kıyamettir, küçük kıyamet insanların dünya hayatından berzah hayatında geçmesidir."[3]

Âlimler, insanın ölümünden sonra gideceği yere berzah âlemi ya da hayatı ismini vermişlerdir, fakat bu hayat yeme içme bakımından dünya hayatından tamamen farklıdır, insanların büyümesi çoğalması gibi tüm açılardan farklı bir hayattır. Ancak azap, nimetler, sevinç, hüzün, duya, konuşma gibi bazı özellikler her iki dünyada da vardır. Bunların nasıl olacağı ya da insanların bunlara nasıl sahip olacağı konusu ise Allah bilir.

Berzah Hayatı Kavramı

Hayat aslıda ruh anlamındadır, bedenin hareket edilebilmesi için gerekli olan şeydir, cansız varlıklardan ayıran şey demişlerdir. Hayat bulunduğu kişide beraberinde ilim ve kudreti (gücü) gerekli kılan şeydir diyenler de olmuştur.[4]

---

[1] El-Hattâbî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *el-Ğunyetu 'Ani'l-Kelâmi ve Ehlihi*, (Byy., Yey., Tsz.),1/65.

[2] İbn Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Saydu'l-Hâtir*, (Byy., Mektebetu Nizar Mustafa, Tsz.), Thk: Seyyid Zekeriyya, 1/9.

[3] İbn 'Arabî, Abu Bekr Muhammed b. Ali, *el-Futuhâtu Mekkiyye*, (Kahire, Dâru Bulak, 1990), Thk: Osman Yahya, 5/441.

[4] el-Munâvî, Muhammed Abdurraûf, *et-Te'ârîf,* 1. Baskı, (Beyrut, Dâru'l-Fikr, Tsz.), 1/301, Thk: Muhammed Rıdvan ed-Dâye.; Bkz: el-Curcânî, Muhammed b. Ali Said Şerif, *Kitâbu't-Ta'rifât,* (Beyrut, Mektebetu Lübnan, 1969), 1/100.

Hareketi kendisinin yaptığı malum olan her hareket eden şeye hayat ismi verilmekte, cansız varlıklardan ayıran bir kudreti vardır, canlı varlıkların güçleri farklıdır, insan ise aklı ile diğer tüm varlıklardan ayrılmaktadır.

Hayat adı, içerisinde azap ve nimetler olduğundan ölümden sonraki döneme verilen bir isimdir, diğer tüm meseleler de bu dönemin kendine has bir hayat olduğunu göstermektedir, ancak dünya hayatımızla bir benzerlik taşımamaktadır.

Dilsel Açıdan Berzah

Berzah, iki şey arasında engel,[5] dil âlimler bu anlamda hemfikirdirler.

İlim Erbabı Kimselere Göre Berzah Terimi

Haşirden önce dünya ile kıyamet arasında, ölümden sonra başlayıp tekrar dirilmeye kadar süren bir dönemdir, ölen kimse berzah âlemine girmiş olur.

Soyut manalar âlemi ile maddi cisim ve ibadetler arasında olan meşhur âlemdir, ona ulaştığında somutlaşır, o ayrı bir hayaldir.[6]

Kur'ân'da ومن ورائهم برزخ إلى يوم يبعثون "*Kıyamet gününe kadar önlerinde bir berzah vadır"* (Mu'minûn-100) buyrulmaktadır. Burada geçen berzah ise, ölüm ile başlayan ve kıyamet gününe kadar devam eden hayattır.[7]

El-Kisâi'ye göre berzah, her iki şey arasında olan şeye berzah denir, bundan hareketle ölülere, berzahtadır denir, çünkü dünya ile ve ahiret arasında kalmışlardır.[8]İman konusunda berzah ise şüphe ile inanç arasında kalmaktır veya başı ile sonu arasında kalmaktır.[9]

برزخ kelimesinin çoğulu البرازخ kelimesidir, ayetteki ifadesi ile بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لا يَبْغِيَانِ *aralarında bir engel vardır kavuşamazlar,*[10] burada berzah engal anlamında kullanılmıştır, (Rahman/20).

---

[5] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 3/8. ; Fîruzâbâdî, Ebu Tahir Muhammed b. Yakup, *el-Kâmûsu Muhît,* (Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, Tsz.), 1/318.; er-Râzî, Muhammed Ebu Bekr, *Muhtâru's-Sıhah,* (Beyrut, Mektebetu Lubnan, 1995), 1/73, Thk: Mahmud Hatir.

[6] el-Munâvî, *et-Te'ârîf,* 1/124; el-Curcânî, *et-Ta'rifât,* 1/35.

[7] İbn Manzûr *Lisânu'l-'Arab,* 3/8.

[8] El-Kisâî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza

[9] el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn,* برزخ mad.

[10] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* برزخ mad.

Berzah kelimesi iki şey arasında mani engel anlamlarında kullanılmaktadır, bu kelimenin aslının برزه olduğunu daha sonra Arapçalaştırılan kelime برزخ şeklini almıştır. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لا يَبْغِيَانِ ayetinde geçen ifade bu anlamdadır. Kıyamet gününde berzah ise insan ile yüksek makamlar arasına konulan engellerdir, bu da ayette geçen العقبة ifadesi de onu işaret etmektedir. فَلا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ *sarp yokuşu aşamadı* (Beled/11). ومن ورائهم برزخ إلى يوم يبعثون *Kıyamet gününe kadar önlerinde bir berzah vardır.* (Mu'minûn/100)

Ayette bahsedilen bu yokuş ancak salih kimselerin ulaşabileceği engellerdir. Berzah ölüm ile kıyamet arasında kalan kısımdır.[11]

Dolaysıyla berzah hayatı ya da âlemi, insanın ölümünden sonra gittiği âlemdir, insan orada farklı bir hayat yaşamaktadır, salih amelleri olan ya da kötü amelleri olan insanın tekrar diriltileceği güne kadar ameline göre yaşamaktadır. Burada yaşanan hayata berzah hayatı denilmektedir, bu hayat kıyametten sonra vuku bulacağı şeklinde müminin cennete kâfirin de cehenneme gitmesini mani olan bir hayattır. Kur'ân ve sünnetten de anlaşılacağı üzere insan dünya hayatında yaptıklarına karşılık olarak berzah hayatında ya azap görür ya da nimetlerle karşılaşır.

[11] el-Esfâhânî, er-Râğib, *Mu'camu Mufredâti Elfâzi'l-Kur'ân,* (Beyrut, Dâru'l-Fikr, Tsz.), 1/41, Thk: Nedim Mer'aşlî.

BİRİNCİ BÖLÜM

KABİR

Kabil Habil'i öldürdüğünde onu o halde ortada bıraktı, onun cesedini nasıl defnedeceğini bilemiyordu, Allah ona iki tane karga gönderdi, bu kargalar dövüşmeye başladılar nihayetinde biri diğerini öldürdü sonra karga ölen karganın cesedini gömmek için bir çukur kazdı içine koydu ve onu gömdü. Kabil bu olanları görünce şöyle dedi: يَا وَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوْأَةَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ *yazıklar olsun bana şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten aciz miyim dedi ve ettiğine pişman oldu.*(Maide/31). Rivayet edilir ki Kabil kardeşini bir sene boyunca omuzunda taşımıştır, ta ki Allah ona iki kargayı gönderene kadar, *yazıklar olsun bana bu karga kadar olamadım* (Maide/31). dedi ve kardeşini gömdü. Böylece defnetme öğrenmiş oldu.[12]

1.1 Dilsel ve Kur'ânî Kullanım Açısından Kabir Kelimesi

Kabir kelimesi قبر kökünden gelen bir kelimedir القبر ise insanın gömüldüğü yerdir. Çoğulu قبور olarak kullanılmaktadır. Mastar olarak kullanılan المقبر ise kabirlerin yeri anlamında kullanılmaktadır. Kur'ân'da kabir ifadesi müfred olarak kullanılmıştır; وَلا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَداً وَلا تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ *ölen hiç birinin namazını asla kılma onların mezarına da gitme onlar Allah ve Resulünü inkar etmişlerdi ve fasık olarak öldüler.* (Tevbe/84). Bir başka ayette baktığımızda ise çoğul olarak kullanıldığını görmekteyiz; وَمَا يَسْتَوِي الأَحْيَاءُ وَلا الأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ *ölüler ile diri olanlar eşit olamazlar, Allah dilediğini işittirir ama sen kabirdekileri duyamazsın.* (Fâtır/22).

Kur'ân'da kabir kelimesinin birçok eş anlamı bulunmaktadır, الجدث bunlardan bir tanesidir, bu kabir anlamındadır çoğulu ise أجداث kelimesidir.[13] فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ

[12] İbn Kesir, *Tefsîru Kur'ân'l-'Azîm,* 2. Baskı, (Byy., Dâru't-Taybe, 1992), 2/58,Thk: Sami b. Muhammed Selâme.
[13] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab*, 2/128.

هُمْ مِنْ الأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنسِلُونَ *Sura üflenmiştir artık onlar kabirlerinden kalkıp Rabblerine doğru koşmaktadırlar.* (Yasin/51)

Fasih dilde الاجداث kelimesi جدثة kelimesinin çoğuludur, o da kabir anlamındadır.[14]

Kabir kelimesinin kullanılan eş anlamlarından bir tanesi de اللحد kelimesidir, kabrin içinde açılan ve ölünün içine konduğu yarıktır, mezarın ortasından yanlarına doğru olan açılan çukur, mezarın yerinde kazılan çukur olduğunu da söylenmiştir.[15]

Bir diğer aş anlamı الضريخ kelimesidir, kabrin ortasında açılan oyuktur, اللحد ise kabrin içinde yan tarafında açılan oyuktur, İbn Abbas ise darîh kelimesi kabrin tamamına verilen isim olduğunu söylemiştir. İçinde lahid kazılmayan kabir olduğunu da söylemişlerdir.[16] İbn Abbas (r.a) rivayet ettiği hadisinde Hz. Peygamber çöle buyurmaktadır: Lahid (kabrin içinde yan tarafına doğru açılan oyuk) bizler içindir, çukur ise bizim dışımızdakiler içindir.[17]

Bunların dışında da kabir kelimesinin birtakım eş anlamları vardır, المرقد bu kelime mastar anlamında da kullanılabilir ki yatılan yer anlamını taşır, bir yerin ismi olarak da kullanılabilir ki o da kabir anlamına gelir,[18] الريم kelimesi[19] الحفير kelimesi[20] de kabir anlamlarını taşımaktadır.

الرجمة kelimesi de kabir anlamına gelen bir diğer kelimedir, çoğulu ise رجام dır, recm kelimesi de recmedilenin üzerinde taşlar biriktiği için böyle denmiştir,[21] الجنن ifadesi de ölüyü örtüğünden dolayı kabir anlamındadır,[22] المنهال kelimesi,[23] الصعيد kelimesi[24] de kabir anlamına gelen kelimelerdir.

---

[14] eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr,* (Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1995), 4/531, Thk: Said Muhammed el-Lihâm.
[15] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 3/388.
[16] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,*2/525.
[17] Ebu Davud, *Sunenu Ebu Dâvud,* Kitâbu'l-Cenâiz, Hs., 3208.
[18]İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 3/183.
[19] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 12/259.
[20] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 4/204.
[21] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 12/226.
[22] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 13/92.
[23] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 11/680.
[24] İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab,* 3/251.

1.2. Defin Esnasında

1.2.1 Defin Sırasında Okunan Dualar

İnsanın ölümünden sonra defnedilmesi Allah tarafından kendisine verilen bir nimettir, defin ceset için bir örtü, kötü görüntüsü için bir saklamadır ve insanları rahatsız eden kötü kokusu için bir engeldir. Ceset çözülüp kokuştuğunda insanda bir tiksinmeye sebep olmaktadır. Ölünün defnedilmesiyle bedeninden çıkan kan irin gibi şeylerin ve ölünün bedeninde oluşan kurtlanmaların görünmesine engel olmaktadır. Tüm bunlar insanlar tarafından görünmesi durumunda ölünün etrafında kimseler kalmaz ve görenlere de rahatsızlık verir.

Ölü defnedildiği zaman Allah Resulü tarafından tavsiye edilen dualar vardır, Abdullah b. Ömer hadisinde bunu görmekteyiz; ölü mezarında konduğunda Hz. Peygamber, şunu söylüyordu, بِسْمِ اللَّهِ، وَبِاللَّهِ، وَعَلى مِلَّةِ رَسُولِ اللَّهِ , وَقالَ مَرَّةً :" بِسْم اللَّهِ، وَبِاللَّهِ،وَعَلى سُنَّةِ رَسُولِ اللَّه *Bismillah ve Billah Resulullah'ın ümmeti üzerinde, bir diğer rivayette ise, Bismillah ve Billah Resulullah'ın sünneti üzerinde.*[25]

Ölüye dua edilmesi konusunda ise, el-Munâvî el-Âcurî'den nakletmektedir;[26] definden sonra ölünün başında bekleyip ona dönüp dua etmek müstehaptır, duada şunlar söylenir: Allah'ım bu senin kulundur, sen onu bizden daha iyi tanırsın, biz ondan sadece hayırlı biri olduğunu biliyoruz, sen onu buraya koydun ve ona sorduğunda, Allahım dünyada olduğu gibi ahirette de onu sabitkadem eyle, Allahım ona merhamet et ve onu Peygamberine kavuştur, ondan sonra bizi de saptırma, onun mükâfatlarından bizi de nasipsiz kılma.[27]

Ölünün başında beklemek, defnedildiğinde ona sebat dilemek, namazdan sonra ona yardım etmektir. Müminlerin toplanıp cemaat halinde onun namazını kılması, Allah'ın kapısında ona şefaat dilemesidir. Kabrinin başında bekleyip ona sebat dilemek, onlar için destektir çünkü ölünün en meşgul olduğu andır, iki meleğin sorgu imtihanı ve bir korku onu karşılamaktadır. [28]

---

[25] Tirmîzî, *Sunenu Tirmizi,* Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1046.

[26] Ebu Bekr Muahmmed b. Hüseyn b. Abdullah el-Beğdadî, güvenilir bir ravidir, din, nasihat nefis terbiyesi hakkında eserleri vardır.

[27] el-Munâvî, *et-Te'ârîf,* 5/151.

[28] Kurtubî, *et-Tezkire Fî Ehvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire,* 1. Baskı, (Kahire, Mektebetu Safa, Tsz.), Thk: Halit b. Muhammed b. Osman.

1.2.2. Kabrin Ölüye Hitabı

Bazı rivayetlerde ölü defnedildikten sonra kabir ölüye hitap ettiği nakledilmektedir, ancak bu rivayetler zayıftır, bu anlamda sahih bir rivayete rastlayamadım. Bu benzeri rivayetlerden bir tanesini Ebu Said el-Hudrî nakletmektedir; Hz. Peygamber namaz kılacağı yere geldiğinde insanların tebessüm ettiklerini (dişlerin görülecek şekilde) gördü, eğer lezzetleri acılaştıran şeyi çok zikretseydiniz sizi şuanda gördüğüm şekilde görmezdim, lezzetleri acılaştıran şeyi çok zikredin hatırlayın, o ise ölümdür. Herkes bir gün kabrine geldiğinde kabir ona hitap ederek şöyle der: ben gurbet eviyim, ben yalnızlık eviyim, ben toprak eviyim, ben kurtçukların eviyim der. Bir insan gömüldüğünde kabir ona şunu söyler: merhaba hoş geldin, eğer sen benim üzerimde gezenlerden daha hayırlı isen, bugün seni aldım ve bana geldin, sana ne yaptığımı göreceksin. Gözünde tüm perdeler açılır, cennetin kapıları kendisine açılır. Günahkâr veya kâfir bir kul defnedildiğinde ise kabir ona, hoş gelmedin merhaba da yok sana, üzerimde dolaşanların en kötüsü olarak bana geldin, artık seni aldım ve bana geldin, sana da ne yapacağımı göreceksin. Toprak üzerinde toplanır ta ki uzuvları çözülene kadar, Hz. Peygamber parmaklarını birbirlerine geçirerek şöyle der Allah onu yetmiş yılanla bağlar, bunlardan bir tanesi dünyada nefes alırsa hiçbir şey yeşermez ve dünya diye bir şey kalmazdı. Hesap gününe nakledilene kadar onu sıkar ve onu parçalar. Allah Resulü (s.a.v), kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur.[29]

1.3. Kabrin Durumu

1.3.1. Korkunç Kabir ve Karanlığı

Kabrin insanın psikolojisinde ayrı bir yeri vardır, nasıl olmasın ki, insanlar yanlarında bir eş veya arkadaşı olmadan yalnız kalacakları kabirlerine gideceklerini biliyorlar, yerin altında karanlık ve dar bir yerde kalacak olmaları onların korkusunu artırmaktadır.

Abdullah b . Beheyr'den o da Hz. Osman'ın mevlası Hâni'[30] den rivayet etmiştir. Hz. Osman bir kabrin başına gittiğinde sakalları ıslanıncaya kadar ağlardı,

[29] Tirmizi, *Sünenu Tirmizi,* Kitâbu Sıfati'l-Kiyame, Hs. 2460.
[30] er-Râzî, Abdurrahman b. Ebi Hatim Muhammed b. İdris, *ec-Cerhu ve't-Ta'dîl,* 1. Baskı, (Beyrut, Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arab, 1271/1952), 9/100.

ona cenneti ve cehennemi düşün ağlama dendiğinde, Resulullah'ın beyanlarını nakleder; Kabir ahiret konaklarından bir konaktır, eğer insan ondan kurtulursa diğer konaklarda da kurtuluşu bulur, eğer ondan kurtuluşu bulamaz ise diğer konakları da ona daha zor olacaktır. Diğer bir hadiste de Hz. Peygamber şunu ifade etmektedir: şimdiye kadar gördüğüm hiçbir şeyden korkmadım dehşet yaşamadım kabir hariç.[31]

İnsanlar tabiatları gereği yalnızlıktan ve karanlık yerlerden korkarlar, karanlıkta aslında olmasa da bazı şeylerin olabileceğini hayal ettikleri için kokarlar. Dünya hayatında bile kısa süren karanlıktan bu kadar korkan insanın karanlık, dar, yerin altında hiç kimsenin çıkamadığı ve yardım dileyemediği kilitli bir çukurda hali daha kötü olacaktır. İnsanı bu karanlık çukurdan ancak ameli kurtaracaktır.

1.3.2. Kabrin Baskısı

Kabir ölüyü iki taraftan sıkıştırmaktadır,[32] küçük büyük hiç kimse kabrin sıkmasından kurtulamayacak, buna işaret eden hadisler bulunmaktadır. Bu hadislerden bir tanesi Berâ b. 'Âzib'in rivayetidir; uzuvları birbirinden ayrılana kadar kabir ölüyü sıkıştırmaktadır.[33]

Ebu Hureyre (r.a) rivayet ettiği hadiste ise Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: Eğer ölen kişi münafık ise şöyle der insanlardan duyduğumu ben de söyledim ben başka bir şey bilmiyorum, insanlar da evet sen bizim söylediğimizi söylerdin, sonra yere bunun üzerinde toplanın denilir, yer onu sıkar uzuvları birbirinden ayrılır Allah onu tekrar yattığı yerden diriltene kadar o orada azap görür.[34]

Başka bir hadiste Ebu Hreyre şunu nakletmektedir; Sa'd b. Mu'az vefat ettiğinde Hz. Peygamber ile kendisine gittik, Hz. Peygamber cenaze namazını kıldıktan sonra, kabre konuldu ve üzeri toprak ile kapatıldı, Hz. Peygamber çokça sübhanallah dedi biz de O'nunla beraber sübhanallah çektik. Daha sonra Hz. Peygamber'e neden tesbihler çektin ve sonrasında tekbir getirdin diye sorulduğunda,

---

[31] Tirmizi, *Sünenu Tirmizi,* Kitâbu'z-Zühd, Hs. 2308.
[32] Suyûtî, Abdurrahman b. Ebu Fadl, *Şerhu's-Suyûtî li Suneni Nesâî,* 2. Baskı, (Halep, Mektebetu'lMatbu'âti'l-İslâmiyye, 1406/1986), 4/102, Thk: Abdulfettah Ebu'-Ğudde.
[33] Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî,* 3. Baskı, (Beyrut, Dâru İbn Kesir, 1407), Hs., 1303.
[34] Tirmizi, *Sünenu Tirmizi,* Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1071.

Hz. Peygamber, bu salih kulu kabir sıkıştırmaya başladı taki Allah onu kurtarana kadar dedi.[35]

İbn Ömer (r.a) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Bu arşın kendisi için hareket ettiği, gök kapıların açıldığı ve yetmiş bin meleğin şahitlik ettiği kişidir. Yer tarafından sıkıştırıldı ve o bu durumdan Allah tarafından kurtarıldı.[36]

Hadiste işaret edilen mümin insanın yaşadığı tüm bela ve sıkıntılar, buna kabirde başına gelenler dâhil Allah'ın hikmeti gereği olan ve Müslümanların günahlarını temizleyen ve onun derecesini yükselten imtihanlardır. Bela ve musibetlerin nefsi söndürdüğü, zevklerin peşine düşmekten alı koyduğu açıktır. Bela ve imtihanların içerisinde bir nimet vardır, zira ancak zillet durumunda yardım gelir.[37]

Ebu Kasım es-Sa'dî, kabrin ölüyü sıkıştırmasında salih kimse de günahkar kimse de bundan kurtulamayacaktır, ancak kafir ile mümin arasındaki farkı kafirin kabir tarafından sürekli sıkıştırılmasıdır. Mümin ilk kabre girdiği zaman kabir tarafından sıkıştırılır ancak daha sonra feraha kavuşur.[38] Mümin kimsenin kısa bir süre dahi olsa sıkıştırılması belki herhangi bir günaha yeltenmiş olmasıdır, bu kısa süreli kabir baskısı da onun için olabilir, daha sonra Allah'ın rahmeti ile rahata kavuşur.

Çocukların kabrin basıncından kurtulup kurtulmayacağı hakkında ise Hz. Peygamber şunu ifade etmektedir: Eğer herhangi bir kimse kabir sıkıştırması ve baskı yapmasından kurtulsaydı hiç şüphe yoktur bu çocuk kurtulurdu,[39] diğer bir rivayette ise bir kimse kabir baskısından kurtulsaydı o kişi bu çocuk olurdu.[40]

Geçen hadislerde de anlaşılacağı üzere kabrin insanları bir basınç ile sıkıştırması hem müminler için hem de kâfirler için söz konusudur, ancak çocukların ve müminlerin bu durumu yaşaması ise ayrı bir konudur. Cennetle müjdelenen sahbeler, Bedir ashabı, şehitler gibi Allah'ın günahlarını bağışladığı kimseler hakkında

---

[35] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* Hs. 14916.
[36] Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb, *Sunenu Nesâî,* 2. Baskı, (Halep, Mektebetu Matbu'âti'l-İslamiyye, 1406/1986), Thk: Abdulfettah Ebu'l-Ğudde.
[37] el-Munâvî, *et-Te'ârîf,* 5/332.
[38] Suyûtî, *Şerhu's-Suyûtî li Suneni Nesâî,* 4/101.
[39] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 1. Baskı, (Byy, Dâru İbn Kayyım, 1406), 2/602, Thk: Muhammed Said Salim el-Katânî.
[40] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 2/602.

kabrin onları sıkıştırma keyfiyetini Allah bilir. Her iki âlemde de yaşayanların bu kabir baskısını yaşayacak olmasının sebebi hakkında Suyûtî şunları belirtmektedir: İtaatkâr mümin için kabir azabı yoktur sadece kabir baskısın yaşayacaktır, Allah'ın ona bahşettiği nimetlerin karşılığında şükür etmezse kabrin korkunç yanını görecektir.[41]

Suyûtî, kabir baskısını bir örnek ile tasvir etmektedir; toprak insanların annesidir, ondan yaratılmıştır insanlık. İnsan annesinden ayrılıp uzun bir dönem ortadan kaybolmuştur, toprak evladına kavuştuğu zaman ise annesi uzun zaman uzak kaldığı çocuğunu kucaklar gibi sıkıca onu kucaklar, sıkıştırır. Eğer çocuğu salih kullardan ise onu şefkatle kucağında tutar, Allah'a isyan eden bir kul ise Rabbin ona azabından dolayı şiddetle onu kucağında sıkıştırır.[42]

Kabrin insanı sıkıştırması hakkında şunlar ifade edilmektedir: kabrin bu baskısı kabir azabının bir parçası değil, ancak müminin dünyada çocuğunu kaybettiğinde veya hastalandığında ya da ruhu alındığında duyduğu acıyı hissedecektir.[43]

1.3.3. Ölüye Kalacağı Yerin Gösterilmesi

Bir kul defnedilip sorgusu bittiğinde kalacağı yer gösterilir, eğer cennet ehli bir kimse ise cennette kalacağı yer cehennem ehli bir kimse ise de cehennemde kalacağı yer gösterilir. Âlimler bu görüşü şu ayete dayandırmaktadırlar: النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوّاًوَعَشِيّاً وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ *bu azap onların sabah akşam sokulacak ateştir,kıyamet koptuğunda Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın denilir*. (Mümin, 40/46).

Firavu'un ailesi öldüklerinde ruhlarıyla cehenneme gireceklerdir, kabirlerinde bunların cesetleri ateşi sıcaklığını hissedecek, kıyamet günü geldiğinde ise ruhları cesetlerine gönderilecek ve ebedi cehennem ateşinde kalacaklardır,[44] bu da berzahta arz olduğunu göstermektedir.[45]

Allah kâfirlerin ateşe atılacağından haber vermektedir, salih ameli olanların da cennete arz edileceğini sahih kaynaklarla bizlere haber vermektedir. Tüm müminler

---

[41] Suyûtî, *Şerhu's-Sudûr,* 1/98.
[42] Suyûtî, *Şerhu's-Sudûr,* 1/98.
[43] ez-Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyeru E'lâmi'n-Nubelâ',* 9. Baskı, (Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 1413), 1/290.
[44] İbn Kesir, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm*, 2/749.
[45] Kurtûbî, *Tefsîru'l-Kurtûbî,* 15/287.

cennete arz edilecekler mi? Bunun sadece hakiki müminler ve Allah'ın kurtarmak istediği kimseler için söz konusu olduğu söylenmektedir. Fakat Allah'ın vadini gerçekleştirdiği kimseler ise bunlar kötü amellerine bazı iyi ameller eklemişlerdir ya da iyi amellerine bazı kötü amelleri katmışlardır. Bunlar için iki yer vardır, burada tüm amellerini görmektedirler, ya aynı vakitte amellerini iki farklı insan şeklinde görürler ya da farklı zamanlarda iki farklı insan şeklinde görürler. Muhtemelen bununla ne şekilde olursa olsun oraya giren cennet ehlini kastetmektedir.

İnsanların cennet e cehenneme arz edilmesi keyfiyetinin ruh ile yapılacağını, bedenlerinin bir parçasıyla olabileceğini, meleklerin sorgusu sırasında ruhunun ona geri verilmesi gibi tekrar ruhunun ona geri gelip tüm bedeniyle de girebileceğini söyleyenler olmuştur. Melekler ona şöyle derler: Cehennemde gideceğin yere bak, Allah bunun yerine sana cennette bir yer ile değiştirsin.[46]

Nasıl olursa da bilinmez ama azap hissedilecek, ceza vardır, ve vaziyet oldukça kötüdür. Bazı alimler, ruhun nasıl azap edileceği ile ilgili rüyaları örnek vermektedirler, rüyada ruhu nimetler veya azap görür ancak fakat bedeni bundan bir şey hissetmez.[47]

Fakat Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Sizden biriniz öldüğü vakit sabah ve akşam kalacak yeri ona arz edilir, eğer cennet ehli bir kimse ise ona cennet arz edilir, eğer cehennem ehli bir kimse ise ona cehennem arz edilir. Ona bu senin kalacağın yer, kıyamet gününde Allah seni tekrar diriltene kadar burada kalacaksın denir.[48]

Sabah ve akşam kalacakları yere arz edilmeleri belki de sadece bir sabah ve bir akşam kalacakları yer onlara arz edilecektir. Kalacakları yere kıyamet gününe kadar ulaşamayacaklalardır. Her sabah ve her akşam kalacakları yerın onlara sunulması da muhtemeldir, bu da sadece ölünün cüzi bile olsa diri olması ile mümkündür. Biz ölüyü sabah da akşam da ölü olarak görürüz bu da onun tamamen diri olmasına mani bir

[46] Kurtûbî, *Tezkire,* 1/141-142.
[47] Kurtûbî, *Tezkire,* 1/141-142.
[48] Buharî, Kitâbu'l-Cenne ve Sıfatu'l-Na'îmiha, Hs. 1313.; Muslim, Kitâbu'l-Cenne ve Sıfatu'l-Na'îmiha, Hs. 2866.

durumdur. Hayatın onu bir cüzüne veya kısımlarına hayatın tekrar iade edilmesi onu muhatap almaya ve onun kalacağı yeri sunmaya mani bir durum değildir.[49]

Kafirin kalacağı yerin ona arz edilmesinin hikmeti Kurtûbî şunu ifade etmektedir: Bu arz konusu büyük azabın bir parçasıdır, dünyada bunun örnekleri vardır. Örneğin bir kimseye ölüm gösterildiği ya da sunulduğu zaman bu azabın bir parçasıdır veya birinin görmediği bazı araçlarla tehdit edilmesi buna benzerdir.[50]

Mümin bir kimsenin kalacağı yerin ona arz edilmesi ise onun için bir nimet, bir müjde ve yalnızlığın vahşetinden kurtaran bir huzurdur. Rabbine ve yerine kavuşma arzusunu arttırmaktadır. Ancak kâfire kalacağı yerin gösterilmesi ise onun için kabrinde bir azaptır ve tekrar diriltilip konulacağı yeri ile ilgili korkusunu artırmaktadır. Allah kötü akıbetten muhafaza etsin.

1.3.4. Ölünün Cesedinin Dağılması

İnsan öldüğü zaman kuyruk sokumundaki bir parça kemik hariç bedeninin geri kalanını toprak çürütür, tüm insanlarda da böyledir. Ebu Hureyre'nin (r.a) rivayet ettiği hadise göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: İnsanın bedeninde çürümeyen hiçbir şey yoktur bir parça kemik hariç o da kuyruk sokumundaki kemiktir.[51] Yine Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği diğer bir hadise göre ise Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: Her âdemoğlunu toprak yer, kuyruk sokumundaki kemik hariç ondan yaratıldı ve tekrar ondan oluşturulacaktır.[52]

İbn Hacer bu genel olarak insanlar için geçerlidir ancak bu durum peygamberler için söz konusu değildir, zira toprak onların bedenlerini çürütemez demiştir.[53]

Kurtûbî ise şunları ifade etmektedir: Toprak peygamberlerin ve şehitlerin bedenlerini çürütemez çünkü onlar Kur'ân'ın beyanı ile diridirler; بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ *aksine onlar diridirler Allah katında rızıklandırılıyorlar.* (Âl-i İmran, 3/169).

[49] el-'Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *'Umdetu'l-Kâri Şerhu Sahihi'l-Buhârî,* 8/209.
[50] Kurtûbî, *Tezkire,* 1/141.
[51] Muslim, Kitâbu'l-Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'eti, Hs. 2955.
[52] Muslim, Kitâbu'l-Fiten ve Eşrâtu's-Sâ'eti, Hs. 2955.
[53] İbn Hacer, *Fethu'l Bâr*, 8/553.

Bundan dolayı bunlar yıkanmaz ve namazları kılınmaz. Sahih hadislerden de görüldüğü üzere Uhud şehitleri ve diğer şehitler yıkanmamıştır.[54]

Abdurrahman b. Sa'sa'a şöyle işitmiştir: Ömer b. El-Cemûh ve Abdullah b. 'Amr el-Ensâriyyîn, bunların kabirleri akıntı yolu üzerinde yer aldığından su baskınları onların kabirlerini yıktı, ikisi bir kabre konulmuş Uhud şehitlerindendiler, mezar yerlerini değiştirmek için üzerleri açıldığında sanki dün vefat etmişler gibi onların bedenlerinde herhangi bir bozulma olmamıştı, onlardan biri yaralanmıştı, elini yarasının üzerine koymuştu ve o şekilde defnedilmişti. Ben de elini yarsından ayırdım ve eğdim, sonra öyle gönderdim eli tekrar olduğu ilk haline döndü. Uhud savaşı ile onun mezarının su basması arasında tam 46 yıl geçmişti.[55]

Beyhâkî, şunu ifade etmektedir: Peygamberler ruhlarını teslim ettikten sonra ruhları tekrar kendilerine geri verilir ve Rabblerinin katında diridirler. Hz. Peygamber bunların bazılarını miraç gecesi görmüştür. Onlara çokça salat ve selam getirmemiz emredildi, sadık haberlerle bize haber verildi ki bizim onlara salat ve selamlarımız onlara iletilir. Allah yere onların bedenlerini çürütmesini haram kılmıştır.[56]

Evs b.Evs (r.a) rivayet ettiğine göre Hz. Peygmaber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Sizin en faziletli gününüz Cuma günüdür, o günde Hz. Adem yaratıldı, o günde vefat etti, o günde sura üflenecek, o günde insanlar tekrar diriltilecek, bana çokça salat ve selam getirin salat ve selamlarınız bana arz edilir. Dediler ki Ya Resulallah toprak altında çürüdükten sonra salat ve selamlarımız sana nasıl arz edilecek? Bunun üzerine Hz. Peygamber, Allah toprağa peygamberlerin bedenlerini çürütmeyi haram kılmıştır dedi.[57]

el-Munâvî bu konuda ince bir yaklaşımda bulunmaktadır; Toprak peygamberlerin ayaklarının onun üzerinde gezmesiyle şereflenir, onların toprağın içerisine girmesiyle övünür, onları nasıl çürütsün. Çünkü peygamberler onun üzerinde hak ve adaletle kaldılar, üzerinde adaleti sağlamak için toprak onların emrine verildi,

---

[54] Kurtûbî, Tezkire, 1/150.

[55] Enes b. Malik, Muvatta, Hs. 1055.

[56] Beyhâkî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin, *el-İ'tikâdu ve'l-Hidâyetu İlâ Sebîli'r-Rüşd 'Alâ Mezhebi's-Selef ve Ashâbi'l-Hadîs*, 1. Baskı, (Beyrut, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1401), 1/305, Thk: Ahmed 'İsam el-Kâtib.

[57] Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as, es-Sicistâni, *Sunenu Ebu Davud*, (Beyrut, Dâru'l-Fikr, Tsz.), 1/342, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit.

dolaysıyla toprağın onları etkisi altına alması söz konusu değildir. Şehitler de bunun gibidir. Muaviye kabrini kazdığında Hz. Hamza'nın bedeni bozulmamıştı, balta onun parmağına isabet ettiğinde parmağı kanadı.[58]

Tüm âlimler bu konudan sahih hadisler bulunduğu için toprağın peygamberlerin bedenlerini çürütmeyeceği konusunda ittifak etmişlerdir. Ancak peygamberler dışında salih kimseler ve şehitler ise, Allah'ın onlara lütfu olarak bedenlerinin çürümeyeceğini belirtmişlerdir.

Allah kendisine asi olan Firavun'un cesedini de hikmeti gereği tüm insanlara ibret olsun diye muhafaza etmiştir. فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً وَإِنَّ كَثِيراً مِنْ النَّاسِ عَنْ آيَاتِنَا لَغَافِلُونَ *bugün senin bedeni kurtaracağız ki senden sonra gelenlere ibret olsun diye zira çoğu insanlar bizim ayetlerimizden habersizdirler* (Yunus, 10/92).

1.4. Münker ve Nekir Melekleri

Ölü defnedildikten sonra iki melek onu sorgulamak üzere yanına gelirler, bu melekler biri Münker diğeri ise Nekir'dir. Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber onların isimlerini açıklamaktadır: Ölü biri veya sizden birisi kabrine konduğunda ona biri siyah diğeri mavi olan iki melek gelir, birine Münker diğerine de Nekir denir, ölüye şunları söylerler bu adam (Hz. Peygamber) hakkında ne düşünüyorsun diye, o da her şeyi söyler ve o Allah'ın kulu ve elçisidir der. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Peygamberin de O'nun kulu ve ekçisi olduğuna şehadet ederim. Bunun üzerine melekler, evet biliyoruz ki sen bunları söylerdin. Daha sonra kabri yemiş ziraa genişler, ferahlar ve aydınlık haline gelir ve ona evet derler. Ölü, aileme gidip bunları haber vereyim der, melekler ona, uyu bir damadın uykusuna uyuduğu gibi uyu onu sadece ailesinden en sevdiği uyandırır. Allah onu kıyamet günüde tekrar diriltene kadar uymaya devam eder. Eğer ölen kişi münafık ise ben isanların dedikleri şeyleri dedim tekrarladım bilmiyorum der, bunun üzerine melekler ve insanların dedikleri şeyleri tekrarladığını biliyoruz. Yere emir verilir, onun üzerinde toplanın denir. Toprak üzerinde toplanır onu sıkıştırır ta ki uzuvları parçalanıncaya

[58] el-Munâvî, *et-Te'ârîf*, 2/535.

kadar. Allah tekrar onu yattığı yerden uyandırıncaya kadar azap görmeye devam eder.[59]

Sahih hadislerde de sorgu meleklerinin evsafı anlatılmaktadır, bu melekler mükellef olmuş ölü kimselere sorular sormaktadır bu da kabrin bir imtihanıdır. Allah mümin kullana sebat verir.

1.4.1. İki Meleğin Şekli

Bu iki meleğin girdiği şekiller muhatabın mümin ya da kafir olmasına göre değişmektedir. Sorgu meleklerinin Müslümana göründüğü şeklin keyfiyeti Berâ b. 'Âzib'in hadisinde anlatılmaktadır; Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: mümin bir kulun dünya ile bağı kotuğunda ve diğer dünyaya intikal ettiğinde ona yüzleri beyaz melekler iner.[60] Ancak sorgu meleklerinin kafirlere görünme şekli ise gören kimsenin hoşanu gitmeyeceği bir görüntü ile gelirler; kafir bir kul dünya ile bağı kopup ahirete intikal ettiğinde ona göklerden yüzleri siyah melekler iner.[61]

Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği başka bir hadiste ise sorgu meleklerinin mümine ve kafire aynı surette geldiğine işaret etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v), sizden biriniz ya da bir ölü kabre konduğunda ona biri mavi biri siyah iki meleğin geldiğini birinin adı Münker diğerinin adı ise Nekir'dir.

Berâ b. 'Âzib'in hadisinde bahsedilen meleklerin şekilleri muhtemelen müminlerinin ve kâfirlerin ruhlarını almak için gelen meleklerin sıfatlarıdır. Ebu Hureyre'nin hadisinde bahsedilen meleklerin sıfatları ise insanları sorgulamak için gönderilen sorgu melekleridir. Bu konuda mümin ve kâfire aynı şekilde görünürler, onlara korkun bir şekilde görünün onları korkuturlar. Meleklerin korkutucu görünmesi Hz. Peygamber'in ifade ettiği gibi kabrin fitnesi olmasının gereğidir.

1.4.2. İki Meleğin Sorgusu

Kabrin korkutucu yönlerinden bir tanesi de meleklerin sorguları ve durumun vahametidir, ölülerin üzerindeki ağırlığından dolayı kabir fitnesi[62] denilmiştir.

---

[59] Tirmizî, *Sunen*, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1071.
[60] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1303.
[61] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1303.
[62] İmtihan ve sınama anlamlarında, kabir fitnesi, Münker ve Nekir sorgusudur. (İbn Kesir, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadis,* 3/440)

Hz. Aişe (r.ha) şunu rivayet etmektedir: Yahudi bir kadın kendisinden bir şeyler dilendi o da kendisine verdi, kadın Hz. Aişe'ye Allah seni kabir azabından korusun dedi bu Hz. Aişe'nin hoşuna gitmedi, Hz. Peygamber'i gördüğü ilk yerde bunu O'na sordu, O da hayır dedi. Sonra Hz. Aişe şunu ifade etmektedir: Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.v) bize şöyle dedi: hepinizin kabrinizde imtihan olacağınız bana vahyedildi,[63] "kabirlerinizde imtihan olacaksınız" ifadesi ile sorgu meleklerinin sorgulamalarına maruz kalacaksınız demek istemiştir.[64]

Hz. Peygamber'in kabir azabından ve kabir fitnesinden sürekli Allah'tan sığınma dilediği rivayet dilmektedir. Hz. Aişe Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmektedir: Allah'ım tembellikten sana sığınırım… ve kabir azabından ve fitnesinden de sana sığınırım.[65] İbn Hacer kabir fitnesinin meleklerin sorgusu olduğunu söylemiştir.[66]

Münker ve Nekir meleklerinin Fettâney el-Kabr olarak adlandırılmasının sebebi, onların sorgusunda büyük bir yıkım ve yaratılışlarında zorluk vardır. Onların yaratılışları insanın, meleklerin, uçan varlıkların, hayvanların, böceklerin yaratılışına benzemediği için onlara Münker ve Nekir ismi verilmiştir. Onlar harika yaratılmışlardır, onlara bakanlar için bir bıkkınlık olmaz. Allah onları müminlere sebat vermek ve onlara yardım etmek için ikram olarak göndermiştir. Münafıkların da tekrar diriltilecek güne kadar onların azap edilmesi içim göndermiştir.[67]

1.4.3. Meleklerin Soruları Karşısında Müminlere Sebat Müjdesi

Müslüman kul Allah'a iman ve ibadet üzere yaşayan, bela ve musibetler karşısında sabır ve sebat gösteren kulun sabit kadem edilmesi gerekmektedir. Buna karşılık Allah'ın ona ikram ettiği sevaplardan bir tanesi de kabirde sorgu sırasında sebat göstermesidir. Berâ b. 'Âzib'in Hz. Peygamber'de rivayet ettiği hadis buna işaret etmektedir; mümin bir kabrine konduktan sonra ona gelinir, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Peygamber'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet eder.[68] Bu

[63] Ahmed b. Hanbel, Hs. 25060; Buhar, *Kitâbu'l-'İlm,* Hs. 86.
[64] İbn Abdu'l-Berr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah, *et-Temhîd Lima Fi'l-Muvatta Min'l-Me'ânî ve'l-Esânîd,* (Fas, Vakıflar ve Dini İşler Bakanlığı, 1387), 22/347, Thk: Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî.
[65] Buhari, Kitâbu'd-De'avât , Hs. 6007
[66] İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî,* 11/177
[67] Kurtubî, *et-Tezkire fî Ehvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire,* 1/123.
[68] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1303.

ayet ise ona işaret etmektedir: يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ *Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sağlam tutar, Allah zalimleri de şaşırtır ve Allah dilediğini yapar* (İbrahim, 14/27)

Diğer bir rivayette de Allah Resulü şöyle buyurmaktadır: Müslüman kabirde kendisine sorulduğunda Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Peygamber'in onun kulu ve peygamberi olduğuna şehadet eder,[69] onun sözü ise şudur: *Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sağlam tutar,* (İbrahim, 14/27).

1.4.4. Meleklerin Sorgusu Bu Ümmete Has Mıdır?

Bazı âlimler kabirde melekleri sorgusu sadece bu ümmete has olduğunu söyleseler de bunu zıddı görüşe sahip olanlar da vardır, onlara göre ise kabirde melekler, mümin olsun olmasın herkesi sorguya çekeceklerdir. Ebu Abdullah et-Tirmîzî kabir sorgusunu sadece bu ümmete has olduğunu söyleyenlerden biridir; ölünün sorguya çekilmesi bu ümmete has bir durumdur, çünkü bu ümmetten önceki ümmetlere Peygamberler mesajlarıyla gelirlerdi, ümmetleri yüz çevirdiklerinde onlardan ayrılırlardı ve Allah da onları hemen azap ederdi. Hz. Peygamber (s.a.v) ise tüm yaratılmışlara güven rahmetle geldi, nitekim şöyle buyrulmaktadır: وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلاَّ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ ..*seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik* (Enbiya, 21/107) Bundan dolayı Allah bu ümmeti hemen cezalandırmadı, ta ki kılıç korkusundan İslam'a girecek olanlar İslam'a girsinler ve İslam kalplerinde kökleşsin. Böylece bu ümmete mühlet verilmiş oldu. Bundan nifak durumu da ortaya çıkmaya başladı, mümin olduklarını izhar edeler ancak küfür içindeydiler, Müslümanlar arasında kendilerini gizlemişlerdi öldüklerinde ise kabirde bunlar sorguya çekildiler ve aslında kim oldukları ortaya çıktı.

Ayet-i kerime şu duruma işaret etmektedir: لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنْ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلَى بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعاً فَيَجْعَلَهُ فِي جَهَنَّمَ أُوْلَئِكَ هُمْ الْخَاسِرُونَ *Ta ki Allah pisi temizden ayırsın pisleri üst üste koyup hepsini bir araya toplasın sonra da cehenneme atsın onlar hüsrana erenlerin ta kendileridir.* (Enfal, 8/37).[70]

[69] Buhari, Kitâbu't-Tefsîr, Hs. 4422.

[70] Hakîm et-Tirmîzî, Muhammed b. Ali b. Hasan, *Nevâdiru'l-Usul Fî Ehâdîsi'r-Resûl*, 1. Baskı, (Beyrut, Dâru'l-Cîl, 1992), 3/227-228, Thk: Abdurrahman Umeyre.

Bu konu hakkındaki eserleri incelediğimizde, kabir sorgusunun ancak müminler ve münafıklar için söz konusu olduğu anlaşılmaktadır, zira bunla dünyada ehli kıble kimseler olduklarını söylemişlerdir. Ancak kâfir olan Allah'ı tamamen inkar eden bir kimse melekler tarafından sorguya çekilmeyecek Rabbin kim, Dinin nedir, Peygamberin kim şeklinde sorulara muhatap olmayacaktır. Bu sorular ancak Müslüman olanlara sorulacak sorulardır.[71]

Bu görüşte olanların dayandıkları hadisler bulunmaktadır; Hz. Peygamber, bu ümmet kabirlerinde imtihan edilecek, eğer birbirinizi defnetmeseydiniz, kabir azabından duyduklarımı sizin de duymanız için Allah'a dua ederdim, buyurmaktadır. Bu da kabir sorgusunun bu ümmete has olduğuna işaret etmektedir.[72]

Abdulhakk el-İşbîlî gibi bazı alimler de kabir sorgusunun tüm insanlar için söz konusu olduğu görüşündedirler. Bu soruların bu ümmet ve diğer ümmetler için de geçerli olduğunu ifade etmektedir.[73] Kurtubî hadiste geçen "bu ümmet" ifdesi sorgunun sadece bu ümmete has olduğunu göstermemektedir, zira "bu ümmet" ifadesiyle ya insanlığı kastetmiştir, nitekim bunun örnekleri vardır; وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الأَرْضِ وَلا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلاَّ أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ *Yeryüzünde hareket eden ve göklerde kanatlarıyla uçan hiçbir hayvan yoktur ki sizler gibi birer ümmet olmasınlar* (En'âm, 6/38). Her bir hayvan cinsi birer ümmettir. Hadiste Hz. Peygamber eğer kendi ümmetini kastetmişse bile bu sorgunun diğer ümmetlere yapılmayacağını gösteren bir şey de yoktur. Aksine kendi ümmetini zikrederek kâfirlerin de kabirlerinde bundan sorumlu olduklarını onlara haber vermek istemiştir. " bana vahyedildi ki sizler kabirlerinizde hesaba çekileceksiniz"[74] Nitekim Allah Resulü meleklerin şöyle dediklerini de bizlere haber vermektedir: "sizin içinizde gönderilen bu adam"[75] Hz. Peygamber ümmetine kabirlerinden imtihana çekileceklerini onlara haber vermektedir.[76]

Bu konuda diğer bir yaklaşım ise İbn 'Abdi'l-Berr'in yaklaşımıdır, bu ümmetin veya diğer ümmetlerin kabirde sorguya çekilmesi hususunda her hangi bir görüş belirtmemesidir. Zeyb b. Sabit'in Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadisi araştırmaya

[71] İbn 'Abdi'l-Berr, , *et-Temhîdl lima Fi'l-Muvatta Min'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, 22/252.
[72] Müslim, Kitâbu'l-Cenneti ve Sıfatu Na'îmiha ve Ehliha, Hs. 2867.
[73] Kurtûbî, *Tezkirâtu'l Kurtûbî*, 1/112.
[74] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Hs. 26050.
[75] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1303.
[76] Kurtûbî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân,* 1/112.

devam ettiğimizde bu görüşe vardık. Bu hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Bu ümmet muhakkak kabirlerinde imtihan yaşayacaklardır."[77] İbn 'Abdi'l-Berr, bu hadise baktığımızda meselenin sadece bu ümmete has olduğu anlaşılmaktadır, ancak hadisten kesin olarak bu çıkarılmaz.[78]

İbn Kayyım,[79] tüm Peygamberler kendi ümmetleri ile beraber olacaklardır, ümmetler kabirlerinde sorguya çekildikten sonra aleyhlerinde getirilen delillerle azap çekeceklerdir. Tıpkı kıyamet gününde sorguya çekildikten sonra aleyhlerinde getirilen deliller sonucunda azap edildikleri gibi. Her şeyin en doğrusunu Allah bilir.[80]

İbn Kayyım, kabir sorgusunun hem Müslümanlar hem de kâfirler için soz konusu olduğunu ifade etmekte ve Ebu Abdullah et-Tirmîzî'nin iddiaları Kur'ân'a ve sünnete ters düştüğünü belirtmektedir. يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ *Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sağlam tutar, Allah zalimleri de şaşırtır ve Allah dilediğini yapar* (İbrahim, 14/27). Bu ayetin, Rabbin kim? Dinin nedir? Peygamberin kim? Gibi soruların sorulduğu kabir azabı hakkında nazil olduğu sahih hadislerden anlaşılmaktadır.[81]

Enes b. Malik (r.a) rivayet ettiği hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Münafık ve kâfirlere gelindiğinde onlara bu adam (Hz. Peygamber) hakkında ne düşüyorsunuz denir, bilmiyorum ama insanlar ona ne diyorlarsa ben de onu diyordum, ona şöyle denilir: Anlamayasıca söylemeyesice, demir bir tokmakla ona vurulur öyle haykırır ki iki cihan onun haykırışını duyar.[82]

Kaynaklardan anlaşılacağı üzere kabir sorgusu mümin, kâfir ve münafıklar için de söz konusudur.

1.4.5. Mükellef Olmayanlar da Kabirde Sorgulanacak mı

[77] Müslim, Kitâbu'l-Cenneti ve Sıfatu Na'îmiha ve Ehliha, Hs. 2867.
[78] İbn 'Abdi'l-Berr, *et-Temhîdl lima Fi'l-Muvatta Min'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, 22/252.
[79] İbn Kayyım, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekr b. Eyyub b. Sa'd (619-715), *Kitâbu'r-Rûh*, 1. Baskı, (Kahire, Mektebetu's-Safa, 1422/2002), 1/109, Thk: Halit b. Muhammed b. Osman.
[80] İbn Kayyım, *Kitâbu'r-Rûh*., 1/109.
[81] Buhari, Kitâbu't-Tefsîr, Hs. 4422.
[82] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1308.

Deli, çocuk, aklını yitirmek vb. mükellef olmayan diğer bir ifade ile dinen sorumlulukları olmayan kişiler, kendisinden dinin emirlerini yerine getirmesi emredilmeyen ve kısas ve hadi gibi cezalar uygulanmayan kimselerdir. Bunlar sorumlu olmayan kimselerdir, cihatta bunların öldürülmesi yasak olan kiseledir.

Mükellef olmayan kimselerin kabirde soruya çekilip çekilmeyeceği hususunda âlimlerin üç farklı yaklaşımları bulunmaktadır:

Birincisi onların kabirde imtihan edilecekleri ile ilgilidir, çoğu alimler de bu görüştedir. Bu görüşte olanların en önemli delillerinden bir tanesi Yahya b. Said'in rivayetidir. Said b. Müseyyeb'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: Bir gün Ebu Hureyre'nin arkasında hiçbir günahı olmayan çocuğun cenaze namazını kılıyordum duydum ki Ebu Hureyre şunları söylüyor "Allah'ım bunu kabir azabından koru"[83] bu da o çucuğun kabirde sorguya çekileceğini göstermektedir. Kâfirlerin dünyada mükellef olmayan çocuklarının ahirette mükellef olacaklarını ifade edilmektedir. Dolaysıyla eğer ahirette sorguya çekileceklerse kabirde de sorguya çekileceklerdir.[84]

Kurtûbî büyükler için geçerli olan hükümler küçükler için de geçerlidir, kendi konumlarını, saadetlerini bilmeleri için akılları orada kemale erer, sorulan şeyler karşısında cevaplar onlara ilham edilir. Fakat bu görüşü destekleyenler dayandıkları delillerin doğruluğunu sıhhatini göstermemişlerdir.

İkinci görüşe göre ise, mükellef olmayanların kabirlerinde sorguya çekilmeyeceğidir, bu Kadı Ebu Ya'la'nın görüşüdür. Ona göre imtihan sadece mükellef olanlar için geçerlidir.[85]

Bu görüşü destekleyenler de sorgulama ancak gönderilenin ve gönderenin kim olduğunu bilenler için geçerlidir demişlerdir. Herhangi bir şekilde mümyyiz olmamış bir çocuğa, içinizden gönderilen kişi hakkında ne düşünüyorsun, sorusu nasıl sorulabilir. Herhangi bir şekilde bilgisi ve öğrenme imkânı dahi olmamış birine bu sorunun sorulması çocuk aklıyla buna cevap serse de bir manası yoktur. Bu durum onların ahirette sorguya çekilecekleri görüşünün tersidir. Ahirette akılları

---

[83] İbn Enes, Malik Ebu Abdullah, *el-Muvatta,* 1. Baskı, (Şam, Dâru'l-'İim, 1413/1991), 1/228, Thk: Dr. Takiyuddin en-Nedvî,

[84] İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim, *Mecmu'atu Fetâvâ İbn Teymiyye,* 1. Baskı, (Riyad, Metâbi'u Riyad, 1381), 4/280-281.

[85] Kurtûbî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân,* 4/281.

başlarındayken Allah onlara itaat etmeleri için bir elçi gönderecektir, itaat ederlerse kurtulurlar ve isyan ederler ise cehenneme gideceklerdir. Onların yaşayacakları bu imtihan geçmişte dünyada emir ve yasaklar konusunda ne yaptıklarıyla ilgili değil, aksine o gün onlara emredilen şeyi yapıp yapmadıklarıyla ilgilidir. Meleklerin kabirde onlara soracakları sorular bunu gibidir.

Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği hadise baktığımızda bahsedilen kabir azabıyla terk ettiği bir ibadet veya işlediği bir günahtan dolayı çocuk cezalandırmak için değildir. Allah işlemediği bir günahtan dolayı hiç kimseye azap etmez, ancak kabir azabı, Onun başına gelen bir durum neticesinde değilse kendisi dışında başka sebeplerden dolayı ölünün başına gelmeyen bir acı kastedilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: "ölü ailesinin üzerinde ağlamasıyla azap görür."[86] Yani çektiği acı ve sıkıntılar yaşıyorken yaptığı amellerinden dolayı değildir, وَلا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى *hiç kimse kimsenin günahını yüklenemez.* (En'am, 6/164). Kabirde yaşadığı hasret, keder ve sıkıntılar çocuğu etkiler ve bunun neticesinde acılar çeker, onun namazını kıldıran Allah'tan onu bu acılardan kurtarmasını dilemesi gerekmektedir.[87]

Bu görüşe sahip olanlar, yaratılanlar hesaba çekildiği zaman mükellef olmamış çocuklar için bir elçinin gönderileceği hususunda delil göstermemişlerdir.

Üçüncü görüşe göre ise, müşriklerin çocukları hakkında bir şey beyan etmemeleridir, Ahmed b. Hanbel'den nakletmişlerdir. Onların bu konudaki delilleri Ebu Hureyre hadisidir: Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Hiçbir çocuk yoktur ki İslam fıtratı üzere doğmuş olmasın, sonra onun anne ve babası Yahudi veya Hristiyan yapar. Tıpkı hayvanları doğduğunda gördüğünüz gibi hayvanın kendisinde bir kusur yoktur, ancak sizler sahipleri onu kusurlu yaparsınız (işaretlemek için kulağını biraz kesmek). Dediler ki Ey Allah'ın Resûlü, daha küçükken ölürse bu durum hakkında ne dersiniz? Hz. Peygamber onlara nasıl muamele edileceği Allah bilir der.[88]

Mükellef olmayanlar berzah âleminde kabirlerinde imtihana çekilmezler, onların durumları akıl baliğ kimselerin durumları gibi değildir, kabirlerinde

[86] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1226.
[87] İbn Kayyım, *Kitâbu'r-Rûh*., 1/110.
[88] Buhari, Kitâbu'l-Kader, Hs. 6226.

yaşayacakları şeyler azap ve ceza mahiyetinde şeyler değildir. Onların başına gelecek olan berzah âleminde tüm insanların başına gelen şeylerden ibarettir, Allah bunu onlara hafifletecektir.

1.4.6. Kabir Azabından Kimler Kurtulur

Birtakım sahih kaynaklardan elde edilen bilgilere göre bazı kimseler kabir sorgusu yaşamayacaklardır, onları sorguya çekecek melekler de onlara gelmeyecekleridir. Bu durumun üç yönü vardır, ölen kimsenin yaptığı işle veya ölüm netice veren belalarla ya da Allah yolunda cihat etmek ve O'nun yolunda cihat yolunda olmakla veya zamanla ilgilidir.[89] Bu konuda şehidin durumu ile ilgili sahih hadisler vardır;

Şehit: Raşid b. Sa'd'ın Hz. Peygamber'in sahabelerinden bir adamdan rivayet ettiğine göre, bir adam şöyle dedi: Kabrinde sorguya çekilecek müminlerin durumu nedir şehit hariç mi? Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurdu: kılıçların parlaklığı yeterlidir, bela başının üzerindedir zaten.[90]

Hadis şu duruma işaret etmektedir: Eğer bu insanların kalplerinde münafıklık varsa, savaşla karşılaştıklarında ve kılıçlar parladığında kaçarlar, çünkü böyle bir durum karşısında kaçmak münafığın özelliklerindendir. Müminin özellikleri ise nefsini Allah'a teslim eder, Allah'ın dinini muhafazaya çalışır, Allah'ın adını yüceltme konusunda aşırı hırslıdırlar. Bu durum onun gönlündekileri açığa çıkarır ve savaşmak için ileri atılır, bu gibi insanlar öldürüldüklerinde kabirde tekrar neden hesaba çekilsinler.[91]

Kurtûbî 'es-Sıddîk' (çok sadık) kimselerinde kabirde soruya çekilmeyeceklerini belirtmektedir; eğer şehit sorguya çekilmeyecekse sıddık kimsenin mükafatı daha büyüktür o da sorguya çekilmeyecektir. Zira Kur'ân'da onun ismi şehitlerin isimlerinden önce zikredilmektedir. فَأُوْلَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ *Onlar Allah'ın kendilerine nimetler verdiği Nebiler, Sıddıklar ve şehitlerle beraberdirler* (Nisa, 4/69). Şehit mertebesinden daha alt

[89] Suyûtî, *Şerhu's-Sudûr*., 1/128.
[90] Nesâî, Sunen, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 2053.
[91] Kurtûbî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*., 1/140.

mertebede olanların kabirde sorguya çekilmeyecekse şehitlerden daha yüksek mertebede olanlar nasıl sorguya çekilsinler.[92]

Allah yolundan yolculuk: Kabirde meleklerin sorgusundan emin olacak birisi de Allah için sefere çıkandır. Selman (r.a) şöyle rivayetinde, işittim ki Allah Resulü söyle diyordu: Bir gün ve gece Allah yolunda sefer, bir ay oruç ve namazdan daha hayırlıdır, yaptığı şey üzerine ölse rızkı ona akmaya devam eder ve sorgu meleklerinden emin olur.[93]

Fedâle b. Ubeyd[94] Hz. Peygamber'den bahsederken O'nun şöyle dediğini rivayet etmektedir: Ölen her kişinin ameli kesilir ve kapatılır, Allah yolunda seferde olan kişi hariç onun ameli kıyamet gününe kadar artar ve kabir sorgusu kendisine yapılmaz. Resulullah'tan şunu duydum: Mücahit kendi nefsiyle mücadele eden kişidir.[95]

Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Pegamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Allah yolunda seferde vefat eden kişini yaptığı salih amellerin sevapları ve ona verilen rızkı akmaya devam eder, Münker ve Nekir meleklerinin sorgusundan da güvende olur. Kıyamet gününde Allah onu korkulardan emin olarak tekrar diriltir.[96]

Şehitlerin ve Allah yolunda sefere çıkanların kabir sorgusundan emin olması, Allah'ın kereminden onlara bir ikramıdır, cihat meydanında bu insanlar kılıçlar ile sınandıkları için bu ikramı görmüşlerdir. Seferde olmak düşmanların tuzaklarına karşılık vermek ve onlara karşı İslam'ın ırzını ve memleketlerini korumak için cihat etmektir. Bu, Hz. Peygamber'in tüm cihat edenlere ve Allah yolunda sefere çıkanlara bir müjdesidir.

1.5. Berzah Âleminde İbadet

Dünya hayatında sürekli ibadetiyle meşgul olan kul berzah âlemine göç ettiğinde de anı şekilde ibadet üzere kalmaya devam eder. Hadislerde de görüldüğü üzere Hz. Peygamber (s.a.v) bazı kabirlerinde namaz kılan Peygamberlerin durumlarını

---

[92] Kurtûbî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân,* 1/140.
[93] Müslim, Kitâbu'l-İmâre, Hs. 1913.
[94] Fadile b. Ubeyd b. Nafiz b. Kays el-Ensârî, Uhud'da katılan olan ilk kişidir, daha sonra Şam'a gitmiş orada kadılık yapmıştır.
[95] Tirmîzî, Sunen, Kitâbu Fedâilu'l-Cihâd, Hs. 1621.
[96] İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, *Sunenu İbn Mâce,* (Beyrut, Dâru Fikr, Tsz.), 2/924, Thk: Muhammed Fuad Abdulbakî.

anlatmaktadır. Bu namazın keyfiyeti hakkında âlimler ihtilaf etmişlerdir, Peygamberlerin kabirlerinde kıldıkları namaz bizim namazımız gibi mi yoksa dua ve zikir anlamına gelen namaz mıdır?

Bu konunun aslı Ebu Hureyre'nin (r.a) rivayet ettiği hadiste görülmektedir: Kendimi Hicr'de[97] gördüm, Kureyşliler bana isra yolculuğum hakkında soru soruyorlardı, bana Beytu'l-Makdis hakkında tam emin olamadığım şeyler soruyorlardı, çok sıkıldım hiç bu kadar sıkılmamıştım. Sonra şöyle devam etti: Allah onu kaldırdı bana orayı gösterdi, böylece bana sordukları her soruya cevap verdim. Kendimi bir peygamber topluluğu içerisinde gördüm Hz. Musa namaz kılıyordu, boylu poslu zayıf kıvırcık saçlıydı sanki Eşnûn kabilesinden bir adam gibiydi.[98] Meryem oğlu İsa da namaz kılıyordu, 'Urve b. Mes'ud es-Sekafî ona en çok benzeyen kişiydi. İbrahim (a.s) namaz kılıyordu ona en çok benzeyeniniz bu arkadaşınızdır (kendisi). Namaz vakti geldi onlara imamlık ettim, namazı bitirdiğimde biri şöyle seslendi: Ey Muhammed bu Malik'tir cehennemden sorumludur, ona selam verdi ve ona döndü önce o bana selam verdi.[99]

Enes b. Malik rivayetinde ayni hadis farklı lafızlarla nakledilmiştir. Heddâb'ın rivayetinde ise, isra gecesinde yolculuğumda Kesîfu'l-Ahmer[100] denilen yerde Hz. Musa'ya uğradığımda O kabrinde namaz kılıyordu.[101]

İbn Hacer bu konuda şunu ifade etmektedir: Hz. Musa'nın ruhunun bedeniyle birlikte hareket etmesi böylece kendisinin namaz kılması mümkündür, ancak aslında ruhu göklerdedir.[102]

Kadı İyaz, hadiste bahsedilen namazsın dua ve zikir anlamında olması muhtemeldir, nitekim ahiretin amelleri bu şekildedir. Bu konuda yapılan bir tevil ise bahsedilen namazın dua değil namaz olduğudur. Belki de Musa (a.s) ölmediği için Allah Resulü O'nu görmüştür, namazı da Hz. Musa'nın namazı gibi bir namazdır. Bu

[97] Kâbe'nin batı tarafında olan yarı çember şeklinde bir duvardır.
[98] Şenûn kabilesi Yemen'de bulunan bir kabiledir, Abdullah b. Ka'b b. Abdullah b. Malik adında birine nispet edilmektedir. Şenun olarak adlandırılmalarının nedeni kızgınlık anlamına gelen لشنآن kelimesinden dolayıdır çok katı ve kızgındılar.
[99] Müslim, Kitâbu'l-Îmân, Hs. 172.
[100] Kesif kum anlamına gelmektedir. Bahsedilen yer ise Kudüs'te mukaddes topraklara yakın bir yerdir. (Kazvînî, Muhammed b. Mahmud, *Âsaru'l-Bilad ve Ahbâru'l-'İbâd,* 1/87).
[101] Muslim, Kitâbu'l-Fedâil, Hs. 2375.
[102] İbn Hacer, *Fethu'l Bârî*, 7/212.

konu ile ilgili şu hadis nakledilmektedir: beni Peygamberlerden üstün tutmayın kıyamet gününde insanlar tekrar diriltildiklerinde yerinde ilk olarak çıkacak kişi benim ben uyandırıldığımda Musa (a.s) arşın ayağından tutmuştu, bilmiyorum benden önce mi uyanmıştı yoksa Tur dağının gürüldemesiyle mi uyanmıştı. Ancak bu hadis Hz. Peygamber'in şu ifadesi ile çelişmektedir: "Kesîfu'l-Ahmer deniler yerde namaz kılıyordu." Kabir sadece ölüler için söz konusudur, Hz. Musa'yı kabrinde namaz kıldığını nasıl gördü? Başka bir hadiste sözü edilen Hz Peygamber Beytu'l-Makdis'te Peygamberlere nasıl namaz kıldırdı? Aynı hadiste mertebelerine göre ona selam vermişlerdi. Bu durum şöyle açıklanmaktadır: Kesîfu'l-Ahmer denilen yerde Hz. Musa'nın kabrinde görülmesi, semaya yükselmeden önce Beytu'l-Makdis'e giden yoldaydı, böylece Musa'nın (a.s) kendisinden önce göklere yükseldiğini gördü, muhtemelen peygamberleri de orada gördü, onları ilk gördüğünde onlara namaz kıldırdı, sonra O'na (s.a.v) selam verdiler veya Hz. Peygamber onlarla toplandı, namazı ve Hz. Musa'yı görmesi, Sidretu'l-Muntehâ'dan ayrılıp döndüğü zdamandır.[103]

Bu hadisin zahirine göre muhtemelen Hz. Peygamber, yakaza halinde Musa'nın (a.s) kabrinde yaşadığını, hayatta iken kıldığını namazının aynısını kıldığını bizzat gördü. Bütün bunlar ihtimal dâhilindedir. Şehitlerin hayatta oldukları Allah tarafından rızıklandırıldıkları malumdur, öyleyse Peygamberlerin hayatta olma ihtimali daha yüksektir. Ölümden sonra sorumlu olmadıkları halde kabirde namazı nasıl kılıyorlar? Sorulduğunda, şöyle cevaplanır: Onların kabirlerinde kıldıkları namaz sorumlu tutuldukları namaz değil, bu namazları ikram ve teşrif hükmündedir. Onlar dünyada iken Allah'a ibadet onlara sevdirildi, namaz onların bir parçası gibiydi, onlar öldüklerinde de bu şekilde öldüler, Allah da onları öldükten sonra çok sevdikleri şeylerle şereflendirdi, böylece ibadetleri meleklerin ibadetleri gibi ilhami ibadetler oldu, sorumlu tutulan ibadetler değildi.[104]

Geçen hadislerin zahir manalarından da anlaşılacağı üzere, berzah âleminde ya da hayatında ibadet peygamberlere has bir durumdur. Peygamberler dışında diğer

[103] Kadı İyaz, Muhammed b. Musa Ebu Abdullah, *Şerhu Sahîhi Muslim,* (el-Mansura, Dâru'l-Vefâ, 1419), 1/524, Thk: Dr. Yahya İsmail.
[104] Kurtûbî, Ebu Abbas Ahmed b. Abdullah, b. Ahmed b. İsa, *el-Mufhim limâ Eşkele Min Talhîsi Kitâbi Muslim,* 1.Baskı, (Şam, Dâru İbn Kesir, 1417), 6/192, Thk: Muhyiddin Dib Yusuf Bedvî.

insanların da kabirlerinde ibadet edecekleriyle ilgili herhangi sahih bir kaynak bulamadık.

Berzah âleminde peygamberlerin ibadetleri zikir ve dua şeklinde de olması mümkündür, dünya hayatımızda şekli ve bakitleri belli olan namaz şeklinde de olabilir. Allah'ın kudretinin gereği olarak günümüze kadar bu ibadet devam etmiştir, peygamberlerine ikram olarak belki de onlar cansız oldukları halde ruhları orada namaz kılıyorlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

KABİR AZABI VE NİMETLERİ

Ölen kişi kabrine defnedildikten, ruhu bedenine geri döndükten ve meleklerin sorgusundan sonra, eğer Allah'ın mümin kullarından ise kolay cevaplar verecektir, Allah onun berzah hayatını nimetlere çevirir, ya da isyankâr bir Müslüman ise berzah hayatında azap çekecektir. Bu durumu Kur'ân ve sahih hadisler haber vermektedir.

Berzah Âleminde Nimet ve Azap

Allah kullarını yaratmış ve onunun büyük gayesini açıklamıştır, bu da ona ibadet ve taat etmektir. Nitekim Kur'ân'da وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنسَ إِلاَّ لِيَعْبُدُونِ *Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım* (Zatiyât, 51/56) buyurmaktadır. Allah kendisine itaat eden ibadetlerini yerine getiren kullarına hem berzahta hem de kıyamet gününde onlara mükâfatlar vereceğini beyan etmektedir. Fakat Allah'tan yüz çeviren O'na isyan edenleri de kabirde bir azap tekrar diriltildiklerinde de başka bir azap onları beklemektedir. Berzah âleminde nimetler veya azap nasıldır? Bunun kıymeti nedir? Ne zaman başlar?

Azabı Ruh mu Çeker Beden mi?

Âlimler berzah âleminde azap ve nimetlerin muhatabı ruh mu beden mi olduğu veya her ikisi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu minvalde üç farklı yaklaşım bulunmaktadır.

Binci görüşte olanlar, berzah aleminde nimet veya azabın hem nefis hem de bedenin yaşayacağını ifade etmişlerdir. Nefis nimetlerle karşılaştığında veya azap gördüğünde bedenle birlikte bunu yaşayacaktır, zira nefis bedenle birlikte vardır. Bu durumda azap veya nimet her ikisi için de söz konusudur. Ruh ise bedenden ayrı olarak bunlarla karşılaşacaktır, ehlisünnet bu konuda ittifak etmişlerdir.[105]

Diğer görüş ise Mutezile'nin görüşüdür; kabirde azap veya nimetlerin beden için söz konusu olduğunu, sanki bir nefis taşımıyormuş gibi olacağını belirtmişlerdir.

[105] İbn Teymiyye, *Mecmu'atu Fetâvâ İbn Teymiyye*, 4/282.

Bunlar ölümden sonra nefsin varlığını inkar etmekte nefis için ceza veya mükafatın olmayacağını, Kur'ân ve Hadisin de buna işaret etmediğini iddia etmektedirler.[106]

Bir diğer görüş ise İbn Hazm'ın görüşüdür, insan kıyamet gününden önce ve kıyamet gününde azap çekecektir, ancak bu nefsin karşılaşacağı bir durumdur.[107]

Ehlisünnet berzah aleminde azabı ve nimetleri inkar edenlere ve bunun beden ve ruhun beraber yaşamayacağını iddia edenlere cevap vermektedir. Bunlar Kur'ân'ın buna işaret etmediğini iddia etmektedirler. Aksine Kur'ân berzah alemindeki nimetler ve azaptan bahsettiği yerde buna işaret etmektedir. [108]

Cezanın hem ruh hem de beden için söz konusu olduğunu gösteren deliller, hem sahih hadis kitaplarında hem de diğer hadis kitaplarında yer almaktadır. Bu hadislerden bir tanesi İbn Abbas'ın rivayet ettiği hadistir: Hz. Peygamber bir gün Medine duvarlarından birinin yanına geldi, kabirlerinde azap gören iki kişinin sesini dudu, bunun üzerine şöyle dedi: bunlar azap görüyorlar ama büyük günah işlediklerinden dolayı değil, bunlardan birisi idrarından sakınmazdı, diğeri ise laf taşıyordu. Daha sonra bir çubuk istedi ve ikiye bölerek iki kabin de üstüne dikti, kendisine neden böyle yaptın Ey Allah'ın Resulü diye sorulduğunda ise, kurumadıkları sürece belki azaplarını hafifletir dedi.[109]

İbn Hacer Buhari'nin hadislerinde 'Kabir Azabı Bölümü' ili ilgili kısımda şunu ifade etmektedir: Musannif kabir azabının sadece ruh ile ilgili ya da hem ruh hem de beden ile ilgili olduğu görüşüne itiraz etmemiştir. Bu konuda kelamcılar arasında büyük ihtilaflar vardır. Buhari sanki bu konuyu kendi haline bırakmıştır, zira kabul ettiği deliller bedenin mi azap çekeceği ruhun mu çekeceği kesin değildir, o da sadece azabın varlığını ispat etmeye odaklandı.[110]

Kabirde ruhun mu azap çekeceği bedenin mi çekeceği konusunda ehlisünnetin görüşünü varılan bir netice olarak ifade etmek gerekirse; bir kimse öldüğünde ya kendisine nimetler verilir ya da azap çeker, ölü bu ikisini de hem ruhunda hem de

[106] İbn Teymiyye, *Mecmu'atu Fetâvâ İbn Teymiyye*, 4/263.
[107] İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Faslu Fî Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal,* (Kahire, Mektebetu Hanci, Tsz.), 5/42.
[108] İbn Teymiyye, *Mecmu'atu Fetâvâ İbn Teymiyye*, 4/263.
[109] Buhari, Kitâbu'l-Vudû', Hs. 213.
[110] İbn Hacer, *el-İsâbe Fî Temyîzi's-Sahâbe*, 3/233.

bedeninde yaşar. Ruh vefattan sonra nimetler de görse azap da görse bedenden ayrılır fakat onula bir bağı bulunmaktadır bundan dolayı iki durumu da yaşar. Kıyamet gününde ise ruhlar cesetlere iade edilir, kabirlerden kalkar Rabblerine giderler.[111] Ebedi ahiret için berzah hayat dini ispatlarından önce akli bir gerekliliktir.[112]

Berzah hayatının varlığı insanın dünya hayatı üzerinde etkisini göstermekte, daha iyi bir istikamet üzerinde yaşamaktadır. Tüm bireylerin hayatını etkilediğinde toplumda güven ve emniyet tesis olacak, toplumda çözülme ve ifsad ortadan kalkacaktır. Berzah hayatının birçok nimeti vardır.

2.1. Ehli Sünnete Göre Kabir Azabı ve Berzah Nimetleri

Kur'ân'da kabirde nimetlerin ve azabın olduğunu işaret eden ayetler vardır, aynı şekilde sahih hadisler de bu durumu ispatlamaktadır.

2.1.1. Berzah Âleminde Azabın ve Nimetlerin Başlaması

Müminin berzah âleminde nimetlerin ve azabın olacağına inanması dünyada eylem, sözleri, işleri ve davranışları üzerinde etkisini gösterecektir. Onun fiilleri ve sözleri Allah'ı razı edecek berzah nimetlerine götürecektir. Muhtemelen bu nimetler insanın ruhunu teslim etmesi ve ruhun bedenden ayrılması ile başlayacaktır. Yüzleri güneş gibi parlayan melekler tarafından Allah'ın razı olduğu müjdesi verilir, bunlar mümin kullar için müjde üstüne müjde getirirler.

Ebu Said el-Hudrî'nin hadisinde Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Cenaze konduğu ve insanların omuzlarında taşındaığında eğer salih bir insansa beni hemen götürün beni götüren der, salih bir kimse değil ise, yazklar olsun onu nereye götürüyorsunuz, her şey onun sesini duyar insan hariç, eğer insan bu sesi duysaydı bayılırdı.[113]

Abdurrahman b. Mihrân nakledildiğine göre Ebu Hureyre ölüm yatağındayken şöyle dedi: beni kıldan yapılmış bir yerin içine koymayın ve peşimden koku dolaştırmayın, beni hemen götürün gömün, Resulullah'ın şöyle dediğini duydum: beni

[111] İbn Kayyım, *Kitâbu'r-Rûh*., 1/68.
[112] İbn Hasan, *Ehâdîs Hayâti'l-Berzah*, 49-50.
[113]Buhari, KiTâbu'l-Cenâiz, Hs. 1251.

hemen götürün hemen götürün, kötü bir adam da tabuta konduğu zaman, yazıklar olsun size beni nereye götürüyorsunuz der.[114]

Berzah aleminde nimetlerin başlaması ile ilgili hadislerde işaretler vardır; şehit, şehit edildikten sonra Allah tarafından nimetler verilir. El-Mikdam b. Ma'd'in rivayetine göre Resulullah (s.a.v) şöyle buyurdu: Şehit için Allah katında altı haslet vardır, gömüldükten sonra hemen affedilir, cennetteki yerini görür, kabir azabından korunur, büyük kıyamet gününde emniyette olur, dünya ve içindekilerden daha iyi olan yakuttan yapılmış bir vakar tacı başına konur, yetmiş iki tane huri ile evlendirilir ve kendi yakınlarından yetmiş kişi için şefaat etme izni verilir.[115]

Ebu Hureyre ve Ebu Said el-Hudri'den nakledilen hadisler ışığında konuya baktığımızda, müminin cenazesi insanların omuzlarında taşınırken beni hızlı götürün hemen götürün der, diğerini ise beni neden götürüyorsunuz der bu sözü söylemesinin nedeni belki de Allah'a ibadet ve zikirden geri duran asi kullar için hazırlanan kötü akıbeti gördüğündendir.

Berzah âlemine ve içindeki nimet veya azaba inanmak gerekmektedir, berzah hayatı nimetlerle başlarsa, sonraki hayatta da nimetler devan edecektir, azap ile başlarsa sonrası kâfirler için daha şiddetli azaba gebedir. Ancak günahkâr müminler ise kendi günahları kadar azap edilirler.

2.1.2. Berzah Âleminde Nimetler

Berzah âleminde ameli salih olanların bulacağı nimetler konusunda Bera b. 'Âzib'in hadisinde Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle anlatmaktadır: Melekler mümin kula kabirde sorular sorarlar ve mümin kul bu sorulara kolaylıkla cevap verir, bu sırada göklerden bir nida işitilir, kulum doğruyu söyledi ona cennette yer döşeyin, onu cennette giydirin, ve cennet kapılarını ona açın der. Cennetin kokusu ve esintisi ona gelir,[116] gözü alabildiğince kabri genişler. Ona temiz yüzlü temiz giyimli hoş kokulu bir adam gelir ve ona şöyle der: sana vadedilen gün için sana müjdeler olsun, o da sorar: yüzünden hayırla geldiğin anlaşılıyor sen kimsin? Temiz yüzlü temiz giyimli

[114] En-Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb Ebu Abdurrahman, *Sunenu Nesâî,* 2. Baskı, (Halep, Mektebetu Matbu'ât İslamiyye, 1406/1986), 4/40, Thk: Abdulfettan Ebu'l-Ğudde.
[115] Tirmizi, Kitâbu Fedâili'l-Cihad, Hs. 1663.
[116] El-'Azîm Âbâdî, Ebu Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hakk, *'Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Suneni Ebi Dâvûd,* 2. Baskı, (Beyrut, Dâru Kutubi'l-'İlmiyye, Tsz.), 13/65.

hoş kokulu adam cevap verir: Ben senin salih amellerinim der, o da Allah'ım kıyameti kopar ki ben de aileme ulaşabileyim.[117]

Enes b. Malik (r.a) Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmektedir: Mümin ol kabrinde sorgulamalara karşı doğru cevaplar verdiğinde, ona şöyle denilir: Bak bu senin cehennemdeki yerindir, Allah onu cennette bir yer ile değiştirdi, Allah'ın Elçisi müminin bu iki yeri de göreceğini haber vermektedir. Katade, onun kabri kendisi için yetmiş zira genişleyeceğini, kıyamet gününe kadar yeşilliklerle dolu olacağını belirtmektedir.[118]

Hz. Peygamber'in kabirde insanın bulabileceği nimetlerden şehitler konusunda anlatmaktadır; İbn Abbas'tan şöyle rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: Uhud'da sizin kardeşleriniz şehit olduklarında Allah onların ruhlarını cennetin ırmakları üzerinde dolaşan, cennetin meyvelerini yiyen, arşın gölgesinde altından yapılmış kandillerde konaklanan yeşil bir kuşun içine koydu. Harika içecekleri, yiyecekleri ve kalacak yerlerini gördüklerinde, keşke kardeşlerimiz Allah'ın bize ikramlarını bilselerdi, cihattan geri durmaz savaştan kaçmazlardı derler. Allah da sizin durumunuzu onlara bildireceğim dedi: Bunun üzerine şu ayet-i kerime nazil olmuştur: وَلا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتاً بَلْ أَحْيَاءٌ *Allah yolunda öldürülenleri ölü zannetme aksine onlar diridirler.* (Al-i İmran, 3/169)[119]

Ka'b b. Malik (r.a) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Şehitlerin ruhları, cennetin ağaçlarında meyveleri yiyen yeşil bir kuşun içindedir.[120]

Hz. Enes de şöyle rivayet etmiştir: Hiçbir kul yoktur ki ölümünden sonra dünya ve dünyanın içindekiler için tekrar gönderilmek istemesin, şehitler hariç şehitliğin ikramlarını gördüklerinden dolayı tekrar dünyaya gönderilmek ve tekrar şehit edilmek ister.[121]

Tüm bu hadisler berzah âleminde müminlere özellikle de şehitlere nimetlerin olacağına işaret etmektedir.

[117] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1303.
[118] Muslim, Kitâbu'l-İmâre, Hs. 1887.
[119] Müslim, Kitâbu'l-İmâre, Hs. 1887.
[120] Tirmîzî, Kitâbu Fedâili'l-Cihad, Hs. 1641.
[121] Buhari, Kitâbu'l-Cihad, Hs. 2642.

2.1.3. Berzah Âleminde Azap

Berzah âleminde insanın azap edilmesi konusunu da Kur'ân ve sünnetin sahih kaynaklarında görmekteyiz. İmam Nevevî, Ehlisünnetin akidevi anlayışında kabir azabı vardır, bunu gösteren Kur'ân ve sünnetten deliller olduğunu ifade etmektedir. Ayet-i kerimede, النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوّاً وَعَشِيّاً *sabah akşam onlara cehennem arz edilecektir.* (Mu'min, 40/46) denilmektedir. Bu konu hakkında Hz. Peygamber'den birçok yerde çokça sahabelerin rivayet ettikleri hadisler de doğrulamaktadır. Allah'ın ölüye tekrar hayat vererek onu cezalandırmak akla da aykırı değildir, akla da aykırı olmayan bu durumu din de bize anlatıyorsa bunu kabul etmek ve inanmak gerekmektedir. İmam Müslim kabir azabının olduğuna dair çokça sahih hadis nakletmektedir. Kabrinde azap görenin sesini Hz. Peygamber'in duyması, ölünün kendisini defneden insanların ayak seslerini duyması, Hz. Peygamber'in Bedir savaşında şehit olanlar hakkındaki sözleri, meleklerin ölüyü sorgulaması, onu oturtmaları, onun meleklere cevapları, kabrin genişletilmesi, sabah akşam kalacakları yerin onlara gösterilmesi, bütün bunlar ehlisünnete göre kabir azabını ispatlamakta, Haricilerin[122] hepsi, çoğu Mutezileler ve Bazı Mürcieler bunun aksini iddia etmektedirler.[123] Ehlisünnete göre ise ruhun bedene geri verilmesiyle bedenin bir kısmı veya tamamı ile birlikte azap edilecektir. Muhammed b. Cerîr ve Abdullah b. Kerrâm buna itiraz etmektedir, diğer bazı kimseler de ruhun bedene geri gelmesi zorunlu değildir demişlerdir.

Bu görüşe karşı çıkanlar, acı ve hislerin ancak insanın diri olması ile mümkün olduğunu söylemişlerdir. Bunlara şöyle cevap verilir, kişinin acı çekmesi için mutlaka bedeninin olması gerekli değildir, nitekim ölü kabirde çürür yok olur veya bir yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış ya da bir deniz hayvanı tarafından yutulmuş olsa bile Allah onu kıyamet gününde tekrar diriltecektir, Allah buna kadirdir. Aynı şekilde bir hayvan parçalamışsa bile bedeninin bir parçasına veya tümüne hayat verebilir. Biz

[122] Tüm Müslümanların itikadi açsısından ittifak ettikleri imamdan ayrılan kimselere Harici denmiştir. Bular kendi aralarında çeşitli guruplara ayrılırlar, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi reddetme konusundan hem fikirdirler. (Şehristânî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal,* (Beyrut, Dâru'l-Ma'rife), 1/114, Thk: Muhammed Seyyid Kîylânî).

[123] Mürcie kelimesi iki manada kullanılmaktadır birsi geri kalmak geriye gitmek gericilik anlamındadır, diğeri ise, rica etmek anlamındadır, Mürcie ismi ise itikadi bir guruba verilen isimdir, onlara göre amel niyet ve akideden sonra gelir. Onlara göre günah işlemek imana zarar vermediği gibi küfre gireninde yapacağı iyi amel inancına faydası yoktur. (Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, 1/138).

ölüyü kabrinde olması gerektiği gibi görüyoruz nasıl azap edilir hak ettiği yere oturtulur, demir bir tokmakla vurulur, bütün bunlar üzerinde etkisi olması ve üzerinde anlaşılması gerekirdi.

İddiaya görüşe cevaben; bu durum imkânsız değildir zira dünyada bunun benzerini insanlar olarak yaşamaktayız. İnsan uykuda olduğunda hissettiği elem ve lezzetler de bedeni üzerinde anlaşılmamaktadır. Dahası uykuda olmasa bile insan işittiği ve düşündüğü şey neticesinde acı veya lezzet hissedebilir ancak yanında oturan kimse bunu göremeyebilir. Aynı şekilde Cebrail Hz. Peygamber'e gelerek ona vahiy ederdi, orada olanların hiç biri bunun farkına varmazdı, denilmektedir.[124]

Şurası bilinmelidir ki bahsedilen kabir azabı berzah âlemi azabıdır. Öldükten sora bu azabı hak eden insan ister gömülsün ister gömülmesin bunu bu azabı tadacaktır. Bir yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış, tamamen yanıp külleri savrulmuş, çarmıha gerilmiş, suda boğulmuş bile kabir azabı ona ulaşacaktır.[125]

Kabir azabı berzah aleminde yaşanacak olan azaptır, kabre isnat edilmektedir. Allah bir kuluna azap etmek istediğinde, o azap ona muhakkak yetişecektir. Kabir azabı ehlisünnetin üzerinde ittifak ettiğine göre kabir azabının yeri hem ruhtur hem bedendir, aynı durum Allah'ın verdiği nimetler için de geçerlidir.[126] Berzah âleminde azabın olacağına dair ayetler ve sahih hadisler açıkça belirtmektedir. Bu ayet ve hadisleri ele almak çalışmamız adına faydalı olacaktır.

2.1.3.1. Kabir Azabının Varlığına Dair Ayetler

a. فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ *Nihayet Allah, onların kurdukları kötü tuzaklarından bu kişiyi kurtardı: Firavun'un ailesi ise şiddetli bir azap kuşatıp yok etti.* (Mu'min, 40/45) Burada bahsedilen kötü azap suda boğulmadır, daha sonra ise onların cehenneme nakledilmesidir. Kıyamet gününe kadar onların ruhları sabah akşam ateşe arz edilecektir. Kıyamet gününde ise ruhları ve bedenleri azabın içinde bir arada olacaktır. Bu minvalde ayeti kerime şöyle buyurmaktadır: وَيَوْمَ تَقُومُ

[124] Nevevî, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yaha b. Şeref, *el-Mihac Şerhu Sahihi Muslim b. Haccâc,* 2. Baskı, (Beyrut, Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabi, 1392), 17/200-201.
[125] İbn Kayyım, *Kitâbu'r-Rûh,* 1/75.
[126] Suyûtî, *Şerhu's-Sudûr,* 1/157-158.

السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ *Firavun'un ailesini en şiddetli azabın içine atın* (Mu'min, 40/46). Yani elemi en şiddetli olan ve en çok azap çekecekleri yer.[127]

b. وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَاباً دُونَ ذَلِكَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لا يَعْلَمُونَ *Şüphesiz bunun dışında da zalimler için azap vardır fakat bunların çoğu bunu bilmezler.* (Tûr, 52/47). Katade bununla ilgili İbn Abbas'ın şöyle dediğini aktarmaktadır: Kabir azabını Allah'ın kitabında bulacaksınız; *Şüphesiz bunun dışında da zalimler için azap vardır.* (Tûr/47).[128]

c. وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنْ الأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَى عَذَابٍ عَظِيمٍ *Çevrenizdeki bedeviler içinde münafıklar var, Medine ahalisi içinde de iki yüzlülüğü huy edinenler var, sen onları bilmezsin onları biz biliriz. Onları iki defa cezalandıracağız, ayrıca çok büyük bir azaba itileceklerdir.* (Tevbe, 9/101). Katade: "Onları iki defa cezalandıracağız" (Tevbe/101). ifadesi iki azabın olduğunu birisinin dünyada diğerinin ahirette olduğunu söylemiştir.[129]

d. النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوّاً وَعَشِيّاً وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ *Kıyamet gününde sabah ve akşam ateş onlara arz edilecektir Firavun'un ailesini en şiddetli azabın içine atın* (Mu'min, 40/46). Bu ayet, berzah aleminde azabın olduğuna dair ehlisünnetin en kuvvetli delilidir; *ateş sabah ve akşam onlara arz edilecektir.* Kurtûbî, Allah bu ayet-i kerimede Firavun'un kavminden olan bu şaki insanların başına gelecek olan azaptan bahsetmektedir, başlarına gelecek olan bu azap ise sabah akşam ateşe atılmak şeklinde olacaktır. Allah onları suda helak ettikten sonra onların ruhlarını siyah kuşların içine koydu, kıyamet gününe kadar her gün sabah akşam ateşe atılıyorlardı.[130] Mücahit, ayetin *sabah akşam ateşe arz edileceklerdir,* beyanı dünya için söz konusudur, çünkü kıyamette vakitler yoktur, sabah veya akşamdan söz edilemez, fakat sabah ve akşam vakitleri kadar, bunun kıyamet gününden önce gerçekleşeceği şu ayetle ifade edilmiştir: وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ *Kıyamet gününde Firavun'un ehlini en şiddetli azaba atın,* bu da önceki bahsedilen azabın kabirde

[127] İbn Kesir, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm,* 4/82.
[128] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân,* 22/487.
[129] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân,* 14/443.
[130] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân,* 21/395.

yaşanacak olan azap olduğunu gösterektedir.[131] *en şiddetli azap* ifadesiyle en veren acı veren azap kastedilmektedir.[132]

e. وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنكاً وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى *Her kim benim zikrimden yüz çevirirse mutlaka ona dar bir geçim vardır, bir de onu kıyamet gününde kör olarak hasrederiz.* (Taha, 20/124). Ebu Sa'îd el-Hudrî مَعِيشَةً ضَنكاً *dar bir geçim* demek burada kabir azabı kastedildiğini ifade etmektedir.[133]

f. Bazı ölüler kabirlerinde azap çekeceklerdir, bazılarını ise Allah onları melekleri sorgusu sırasında sabitkadem edecetir, böylece kabir azabı onlar dokunmayacaktır. يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الآخِرَةِ *Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sağlam tutar, Allah zalimleri de şaşırtır ve Allah dilediğini yapar* (İbrahimi, 14/27). Bununla ilgili Berâ b. 'Âzib'in rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Bir mümin kabrine konduğu zaman, ona gelinir ve Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Peygamber'in onun kulu ve elçisi olduğuna şehadet getirir. Bu ayet ise bu manada kabir azabını işaret etmektedir.[134]

g. وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ *Onların arkasında tekrar dirilecekleri güne kadar bir berzah (perde) vardır.* (Mu'minûn, 23/100). "*Onların arkasında"* ifadesi yani önlerinde onları bekleyen anlamındadır, Mücahid berzah kelimesinin burada dünya ve ahiret arasında bir engel anlamı taşıdığını ifade etmektedir. Berzah aynı zamanda kabir anlamını taşır, nitekim onlar ne dünyadadırlar ne de ahirettedirler. Kıyamet gününe kadar orada kalacaklardır. Bu ayet o karanlığın içerisinde kalacak olanlara kabir azabı ile tehdittir.[135] Kabir azabının olduğuna dair Kur'ân açıkça deliller sunmakta, sahih hadisler de bunu ispatlamaktadır. Ayrıca deliller içerisinde sahabelerin, tabiilerin ve onlardan sonra gelen âlim ve müfessirlerin tevilleri de vardır. Bu anlamda kabir azabını ispatlayan onlarca hadis, çeşitli tariklerle biz ulaşmıştır.

---

[131] En-Nuhâs, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm,* 1. Baskı, (Mekke, Ummu'l-Kurâ Üniversitesi), 6/229-230, Thk: Muhammed Ali es-Sâbûnî.
[132] İbn Kesir, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm*, 4/103.
[133] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân,* 18/393.
[134] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1303.
[135] İbn Kesir, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm,* 3/257.

2.1.3.2. Kabir Azabının Varlığına Dair Hadisler

Sahih hadis eserlerinde ve Sünen ve Müsnedlerde de görüleceği üzere bu konu hakkında çokça hadis yer almaktadır. Bu hadislerde Hz. Peygamber, kabirlerinde azap gören insanlardan haber vermektedir. Diğer bazı hadislerde de Hz. Peygamber kabir azabından Allah'a sığınmayı emretmektedir. Aşağıda bu hadislerin bazılarını ele almaya gayret edeceğiz.

a. Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Allah'ım acizlikten, tembellikten, korkaklıktan, ele ayağa düşüren yaşlılıktan, ölülerin ve dirilerin fitnesinden ve kabir azabından sana sığınırım.[136]

b. Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Eğer sizler birbirinizi defnetmeseydiniz Allah'tan size kabir azabını işittirmesin diye dua ederdim.[137]

c. 'Amr b. Meymûn el-Evdiyy oğluna bir öğretmenin bir çocuğa yazı yazmayı öğretir gibi şunları öğretiyordu. Şöyle diyordu: Hz. Peygamber namazlardan sonra şunlardan Allah'a sığınırdı: Allah'ım korkaklıktan sana sığınırım, ömrün rezili olan yaşlılıktan sana sığınırım, dünyanın fitnesinden sana sığınırım ve kabir azabından sana sığınırım.[138]

d. Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Bir kul kabrine konduktan sonra, arkadaşların yanından ayrılır giderler o da onların ayak seslerini duyar, iki melek yanına gelir onu oturturlar, ve şöyle sorarlar: Bu adam (Hz. Peygamber) hakkında fikrin nedir? Mümin, şehadet ederim ki O Allah'ın bir kulu ve Peygamberidir der, o da derler ki cehennemdeki yerine bak, Allah onu sana cennetten bir yer ile değiştirdi, derler. Hz. Peygamber mümin, bunların hepsini göreceğini söyler. Kafire gelince, ben bilmiyorum insanların dediklerini diyordum, on denir ki, ona bilmeyesice söylemeyesice derler. Sonra iki kulakları arasında demirden bir tokmakla vurulur, öyle bir haykırır ki her iki dünyada da işitilir.[139]

---

[136] Muslim, Kitâbu'z-Zikr ve'd-Du'â ve't-Tevbe, Hs. 2722.
[137] Muslim, Kitâbu'l-Cenneti, Hs. 2868
[138] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 2667.

[139] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1273.

e. ‘Urve b. Zubeyr’den rivayet edildiğine göre Hz. Aişe validemiz şöyle buyurmaktadır: Hz. Peygamber yanıma geldiğinde yanımda bir Yahudi kadın vardı ve şöyle diyordu: Kabirde hesaba çekileceğinizi biliyor musun? Resulullah irkildi ve şöyle dedi: Yahudiler hesaba çekilecekler. Bunun üzerinden geceler geçti, sonra Hz. Peygamber (s.a.v), şöyle dedi: Sizlerin kabirlerinizde hesaba çekileceğiniz ile ilgili bana vahiy geldi. Hz. Aişe bundan sonra Allah Resulü’nün sürekli kabir azabında Allah’a sığındığını duyuyordum.[140]

f. Hz. Enes’ten şöyle rivayet edilmektedir: Hz. Peygamber Ebu Talha’nın hurma bahçesinde bizimleydi ihtiyacını gidermek için uzaklaştı, Hz. Bilal de saygısında Hz. Peygamber’in (s.a.v) peşinden gidiyordu, Hz. Peygamber bir kabre uğradı, ta ki bilal ona yaklaşıncaya kadar. Vay haline Bilal benim duyduğumu sen de duyuyor musun dedi, ben bir şey duymuyorum dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu kabirde bulunan kişi azap çekmektedir dedi. Daha sonra bu kabrin kime ait olduğu araştırıldığında bir Yahudi’ye ait olduğu ortaya çıktı.[141]

g. Berâ’ b. ‘Âzib Ebu Hureyre’den şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber çıktığında güneş doğmak üzereydi bir ses duydu ve şöyle dedi: Kabirlerinde azap gören Yahudilerin sesidir dedi.[142]

h. Hz. Aişe (r.a)’dam rivayet edilmiştir, İbn Ömer ölüler ailelerin ağlamalarıyla kabirde azap görecekleri meselesini Hz. Peygamber’e götürdü, Hz. Aişe, Resulullah şöyle demedi mi: onlar sadece yaptıklarından dolayı azap edilirler, Aileleri hala da onlar için ağlıyorlar. Bu durum onun şu sözüne benzemektedir, Hz. Peygamber Kuleyb’e gitti benim dediğim her şeyin doğru olduğunu bilsinler diye. Sonra Hz. Aişe, şu ayetleri okudu: إِنَّكَ لا تُسْمِعُ الْمَوْتَى *Muhakkak ki sen ölüleri duyamazsın* (Neml, 27/80), وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ *Sen kabirde olanları da işitemezsin* (Fatır, 35/22).[143]

i. Abdullah b. Ubeydullah Ebu Muleyke’den şöyle rivayet edilmiştir: Mekke’de Hz. Osman’ın bir kızı vefat etmişti, biz de cenazesine katılmak için oraya gelmiştik, İbn Ömer ve İbn Abbas da oraya geldiler, ben aralarında oturmuştum veya onlardan birinin yanına oturdum sonra diğer geldi yanıma oturdu, Abdullah b. Ömer ‘Amr b. Osman’a artık ağlamayı kesmeyecek misin, Hz. Peygamber (s.a.v), şöyle

[140] Buhari, Kitâbu’l-Kusûf, Hs. 1007.
[141] Ahmed b. Hanbel, Müsned, Hz. 12552.
[142] Buhâri, Kitâbu’l-Cenâiz, Hs. 1309.
[143] Buhari, Kitâbu’l-Meğâzî, Hs. 3759.

demişti: ölüler ailelerinin ağlamasıyla azap edilirler dedi. İbn Abbas da şunları söyledi: Hz. Ömer de bunu söylüyordu, dedi ve bu olayı anlatmaya başladı: Bir gün Hz. Ömer ile birlikte Mekke'den çıktık, el-Beydâ'ya vardığımızda maun ağacının gölgesinde atlılar vardı, bana git bak bakalım kim bu atlılar, gidip baktığımda o atlı Suheyb'ti, ve gidip Hz. Ömer'e Suheyb olduğunu haber verdim, bana dedi ki git çağır gelsin. Gidip Suheyb'e hadi Müminlerin Emirine gidelim dedim. Hz Ömer vurulduğunda ise Suheyb vah kardeşim vah arkadaşım diyerek üzerinde ağlıyordu, Hz. Ömer Suheyb sen bana ağlıyor musun, Resulullah (s.a.v) şöyle demişti: ölüler onlar için ağlayan yakınlarının ağlamalarından dolayı azap çekerler dedi. İbn Abbas, Hz. Ömer vefat ettikten sonra bunu Hz. Aişe'ye anlattığımda Hz. Aişe, Allah Ömer' merhamet etsin vallahi Allah Resulu ölen müminler yakınlarının ağlamalarıyla azap çeker demedi, fakat Hz. Peygamber (s.a.v) şunu dedi: Allah kâfirlerin yakınlarının onlardan dolayı ağlamalarıyla azaplarını artırmaktadır. Hz. Aişe daha sonra şöyle dedi: Kur'ân size yeter, وَلا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى *Kimse kimsenin günahını çekmez* (En'am, 6/164), bunun üzerine İbn Abbas da şöyle dedi: هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى *Güldüren de ağlatan da O dur.* (Necm, 53/43). İbn Muleyke şöyle dedi: Vallahi İbn Ömer bu ikisinin sözlerinde dolayı hiçbir şey demedi.[144]

Hadislerde görülen bu zıt manalar arasında çıkış yolu bulabilmek için Nevevî'nin yaklaşımlarını anlatmak faydalı olacaktır. Hz. Ömer ve oğlu Abdullah b. Ömer'in rivayet ettikleri hadisleri Hz. Aişe inkar etmiş, onların unutmuş olabileceğini veya karıştırmış olabileceğini söylemiştir. Hz. Peygamber'in böyle söylemediğini *kimse kimsenin günahını yüklenemez* ayeti ile açıklamış ve bu sözü Hz. Peygamber yakınları ağlayan ve azap edilen bir Yahudi hakkında söylediğini açıklamıştır. Yani kabirdeki Yahudi küfre girmesinden dolayı azap ediliyordu sırf ailesi onun için ağladı diye değil. Bu hadisler konusunda âlimler ihtilaf etmişlerdir.

Tüm bu hadislere farklı yaklaşımlar olmuştur.

a. Cumhur alimler, bu farklı hadisleri tevil etmişler ve şu sonuca varmışlardır: öldükten sonra ailesine arkasında ağlamaları ve ağıt yakmalarını vasiyet eden kimseye vasiyeti yerine getirildiği zaman, yakınlarının ve onun için ağlamalarından ve ağıt yakmalarından azap çeker. Kendisinden ve bu vasiyetinden

[144] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1226.

dolayı azap çeker. Ancak kendisin vasiyet etmemesine rağmen ailesi onun için ağlar ve ağıt yakarsa bundan dolayı azap çekmez. *Kimse kimsenin günahını yüklenmez* ayetinden dolayı. Ancak öldükten sonra arkasında ağlamayı ve ağıt yakmayı vasiyet etmek Araplar arasında gelenek haline gelmişti. Hadis bundan dolayı genel olarak ifade edilmiştir.

b. Bu hadis insanların peşinden ağıt yakmayı tavsiye etmesiyle ilgilidir, ağıt yakmamaları vasiyet etmemişleridir. Peşinden ağlamayı ve ağıt yakmayı vasiyet eden ya da ağlamamaları konusunda vasiyet etmeyi ihmal eden kimse ağlamamaları ve ağıt yakmamaları konusunu vasiyet etmedikleri için azap edilirler. Eğer aşırıya gidilmiyorsa ve bunları yapmamaları vasiyet eden kimse azap edilmeyecektir. Dolaysıyla ölmeden önce arkasında ağıt yakmamaları konusunda vasiyet etmek gerekmektedir, bunu ihmal eden azap çekebilir.

c. Bu konu ile ilgili hadislerin manalarında anlaşılan, insanlar ölülerin arkasında ağıt yakarlar ve evsaflarını, özelliklerini, iyi yönlerini anlatırlardı, bunlar anlatmak dinen çirkindir ve bundan dolayı ölüler azap görürler. Genelde ağıtlarında şunları söylerlerdi, ey kadınları destekleyen, ey geride çocuklar bırakan, ey medeniyetleri yok eden, ey hazineleri açan buna benzer yiğitlik ve cömertlik ifade eden dini açıdan sakıncalı olan ifadelerdir.

d. Bu hadislerden yola çıkarak şöyle diyenler de olmuştur: Ölü kendi yakınlarının ağlamalarını duyduğu zaman azap edilmektedir. Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve diğer bazı alimler bu görüştedir. Mezhebi görüşleri farklı olmasına rağmen bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Burada ağlamaktan kasıt, yüksek sesle haykırmamaktır yoksa sessizce gözyaşı dökmek değildir.[145]

Tüm bu görüşleri incelediğimizde cumhur ulemanın üzerinde ittifak ettiği görüş daha isapetli görünmektedir. Bir kimse ölmeden önce ailesine arkasında çok ağlamayı ve ağıt yakmayı vasiyet ettiğinde veya toplumdaki bu adeti bilmesine rağmen ağlamamaları ve ağıt yakmamaları konusunda vasiyet etmeyen kimse bu ağlamalardan azap duyar. Bu görüş çoğu alimin görüşü olmakla birlikte Nevevî de bu görüşü desteklemektedir.

[145] Nevevî, *el-Minhâc*, 6/228-229.

İbn Cüreyc, Buhari bu hadisle, ‘insanlar ancak bizzat söyledikleri şeyler veya yaptıkları eylemler neticesinde azap edilirler’ sözüne cevap vermek mahiyetinde, bir insan sebep olduğu durumda diğer insanların yaptıkları eylemlerden ve sözlerden de azap edilebileceğini anlatmak istemiştir.[146]

Kurtûbî şunu ifade etmektedir: Kabir azabının kâfirlere ve münafıklara has bir durum değildir, bazı müminler de bu azabı çekeceklerdir, dolaysıyla kabir azabını gerektirecek günah ya da hata işleyen her kes için de söz konusudur.[147]

Tüm bu rivayetler kabir azabının ve nimetlerinin olduğuna işaret etmekte, bundan dolayı her mümin sabit bir inanç ile buna inanması gerekmekte, berzah hayatında nimetlerin ve azabın olabileceği konusunda en küçük bir şüphe duymaması gerekmektedir.

2.1.3.3.Berzah Âleminde Azabın Sebepleri ve Ondan Kurtuluş Yolları

Allah adaletinin gereği olarak ve Allah’a itaat eden iman ehli insanları mükâfatlandırmaktadır. Allah’a asi olan kullarını da yaptıkları eylemlerden dolayı cezalandırmaktadır. Belki de müminin diğer dünyada karşılaşacağı sevap ruhunun alınması ile başlamaktadır, melekleri görmekle müjdelenir, melekler ona güzel muamelede bulunur, canı kolay alınır, semada olan melekler tarafından hoş karşılanır bunun gibi berzah âleminde daha birçok güzel nimetle karşılanır. Fakat kâfirler ve Allah’a asi olan insanlar ise, kendi elleriyle kazandıklarının cezasını çekerler, ruhları alındıkları sırada akılları ve kalpleri yaşayacağı azabı inkâr etmektedir. Hz. Peygamber’in sünnetinde kabir azabına götüren sebepler açıkça anlatılmaktadır. Allah’ı bilmemek, emirlerini çiğnemek, O’na isyan etmektir. Allah O’nu bilen, O’nu seven, emirlerini yerine getiren, yasaklarını çiğnemeyen ruhu da azap etmeyecektir. Zira kabir azabı ve ahirette olacak olan azap Allah’ın gazabının bir neticesidir. Bu dünyada Allah’ın gazabını hak eden kimse tövbe etmeden vefat ederse onu bekleyen berzah âleminde Allah’ın ona gazabı kadar azap vardır. Bu gibi sebepler kabir azabını netice vermektedir.[148]

Allah Resulü kabir azabına götüren amelleri bize bildirmektedir.

---

[146] İbn Hacer *Fethu’l Bârî*, 4/327.
[147] Kurtûbî et-Tezkire, 1/135.
[148] İbn Kayyım, *Kitâbu’r-Rûh*, 1/96.

2.2. Kabir Azabını Netice Veren Ameller

2.2.1. Küfür ve Allah'a İsyan

Berâ b. 'Âzib'den şöyle rivayet edilmektedir: Hz. Peygamber ile Ensardan birinin cenazesine katıldık… Kafir kul dünyadan ayrıldığı ve ahirete göç ettiği zaman, gökten ona yüzleri kara ve elbiseleri kara melekler iner, gözeleri görecek mesafede yanında otururlar, sonra ölüm meleği de gelir baş ucunda oturur, ey kötü nefis çık Allah'ın gazabına gir cesedi ayrılır ve içinde dikenli ve çatallı demir çözülmüş yünden sökülür gibi çıkar, onu alır göz açıp kapayıncaya kadar eline koymaz, yünden bir elbisenin içine koyar ve ondan yeryüzünde olabilecek en kötü koku yayılır, o ruhu alıp yükselirler yüce yerlerde meleklerin yanından geçtiklerinde hepsi de bu kötü ruh da nedir derler, bu kötü ruh falan oğlo falan oğlu falan oğlu falanındır derler, dünyada olabilecek en kötü isimlerle anarlar. Dünya semasına geldiklerinde semanın açılmasını isterler, sema ise onlara açılmaz. Daha sonra Allah Resulü bunu okudu: لا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ ولا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ *Onlara göklerin kapıları açılmayacak ve onlar deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir, suçluları işte böyle cezalandırırız.* (A'raf, 7/40) daha sonra Allah siccîn denilen yerde onun yaptıklarını yazın ruhunu alçak bir yere atın der, sonra Allah Resulü şu ayeti okudu وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنْ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ *Her kim Allah'a ortak koşarsa sanki o, gökten düşüp parçalanmış da kendisini kuşlar kapmış yahut rüzgar onu uzak bir yere sürüklemiş (bir nesne) gibidir.* (Hacc, 22/31). Sonra ruhu bedenine geri gönderilir, iki melek gelin yanında oturur, ona Rabbin kim derler o da geveler ve bilmiyorum der, tekrar sorarlar senin dinin nedir tekrar geveler ve bilmiyorum der, peki sizin aranızda Peygamber olarak gönderilen bu adam kimdir ? yine geveler ve bilmiyorum der gökten bir münadi seslenir, yalan söyledi cehennemde ona yer hazırlayın der. Ona cehennemin kapılarını açın der, ona cehennemin ateşi ve esintisi gelir, kabri ona daralır ta ki tüm bedeni çözülünceye kadar.[149]

2.2.2. İdrardan Sakınmamak

İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber Mekke veya (Medine) duvarlarının birinin yanına uğradı, kabirlerinde azap gören iki kişinin sesini duydu,

[149] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1303.

Allah Resulü azap görüyorlar ama büyük günah işledikleri için değil, aksine birisi idrardan sakınmıyordu (bevl yollarını iyice temizlememek) diğeri ise laf taşıyordu.[150]

2.2.3. Gıybet

Ebu Bekre'den şöyle rivayet edilmiştir: Ben Allah Resulü ile yürüyordum benim ellerimden tutmuştu, solumda da bir adam vardı, önümüzde iki kabir vardı, Hz. Peygamber (s.a.v) bu ikisi azap çekiyorlar ama büyük günahlardan dolayı değil dedi. Hanginiz bana bir parça dal getirecek dedi? Hemen koştuk ve ben bir parça dal getirdim, Allah Resulü onu ikiye böldü bir parçasını bir kabre diğerini de bir kabrin üzerinde dikti ve bu ikisi yaş oldukları müddetçe azapları hafifleyecektir, onlar gıybet ve bevlden dolayı azap çekiyorlardı dedi.[151]

2.2.4. Ölünün Arkasında Ağlamak ve Ağıt Yakmak

Muğîre'den (r.a) rivayet edildiğine göre, o şöyle demiştir: Hz. Peygamber'in şöyle dediğini duydum: Bana yalan isnat etmek herhangi birine yalan isnat etmek gibi değildir, her kim bilerek bana yalan isnat ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın. Allah Resulü, kim birinin ardında ağıt yakarsa kendisine de ağıt yakılacağında bundan dolayı azap görecektir dediğini duydum.[152] Bu anlamda cumhur ulemanın dediklerini de hatırlamakta fayda var, bu hadis kendisi için arkasında ağlamalarını ve ağıt yakmalarını vasiyet eden ya da bunu yasaklamak için vasiyette bulunmayan veya bu vasiyeti ihmal eden insanlar için geçerlidir. Ancak arkasında ağlamamalarını vasiyet eden kimse sunilik ve aşırılık olmadığı müddetçe için söz konusu değildir.[153]

2.2.5. İhanet

Ebu Hureyre'den şöyle rivayet edilmektedir: Hayber gününde Hz. Peygamber ile savaşa gitti, ganimet olarak bazı elbiseler ve biraz eşya dışında ne altın ne de gümüş aldık, Beni Dabîb'den Rifâ'e b. Zeyd denilen bir adam Allah Resulüne Mud'am denilen bir hizmetçi hediye etti, Reslullah Kurâ Vadisine yöneldi ve oraya vardığında, Mud'am nereden geldiği belli olmayan bir ok tarafından vurulmuş ve ölmüştü. İnsanlar onu arkasından cennet ona mübarek olsun demeye başladır, Allah Resulü Asla! Dedi, Hayber gününde aldığı pelerin üzerinde ateş yanacak. İnsanlar bunu duyunca birisi bir

[150] Buhari, Kitâbu'l-Vudû', Hs. 213.
[151] Ahmed b. Hanbel, Müsned, Hs. 20389.
[152] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1229.
[153] Nevevî, *el-Minhâc*, 6/228-229.

aykkabı bağcığını (veya iki tane) getirip Hz. Peygamber'e verdi, ateşten bağcık (veya iki tane) dedi.[154]

2.2.6. Borç

Beyhaki Kabir azabı hakkına özel bir bap oluşturmuş ve 'Dinde kabir azabını netice vermesinden endişe edilen şeyler' adını vermiştir.[155] Müminin cennete girmesine engel olacak nimetlerinden mahrum bırakacak sebeplerden bir tanesi de borç meselesidir. Bu onun için azap hükmündedir.

Ebu Hureyre'den (r.a) rivayet edildiğine göre Allah Resulü şöyle buyurmaktadır: müminin nefsi kendi borcu ile bağlı kalmaktadır ta ki borcu ödenene kadar.[156]

Abdullah b. 'Amr b. 'Âs'tan rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Şehid'in tüm günahları affedilir borç hariç.[157] Özellikle borç konusuna vurgu yapılmasının sebebi borcun kul hakkı olduğundan ve tövbe ile affedilmediğindendir. Hac ve cihat gibi salih amellerde hakkı olanların haklarını vermek gerekmektedir, ya da hak sahibinin hakkını helal etmesi gerekir. Bundan dolayı bu hak Allah'ın kul üzerindeki hakkından daha tehlikelidir, zira Allah samimi tövbe edenin tövbesini kabul eder, insanlar ise haklarında katıdırlar. Kul hakkından dolayı sevaplar alınır hak sahibine verilir, sevaplar bittiğinde ise hak sahibinin günahları alınarak karşı tarafa verilir.[158]

2.2.7. Abdestsiz Namaz ve Mazluma Yardım Etmemek

İbn Mes'ud Hz. Peygamber'den şöyle rivayet etmektedir: Bir adam kabrine konduğunda ona melekler gelir ve şöyle derler: Biz Allah'ın azabından sana yüz kırbaç vuracağız, o da namazını oruçlarını ve cihadını hatırladı, onlara on kırbaca kadar ezasını hafifletin dedi. Daha sonra onlardan istedi ve cezası hafifletildi ta ki bir kırbaç kalana kadar, ona dediler ki sana sadece bir kırbaç vuracağız ve vurdular kabri parladı ve gündüz gibi aydınlık oldu, bayıldı tekrar uyandığında beni bu kırbaçla mı vurdunuz

---

[154] Buhari, Kitâbu'l-Îmân ve'n-Nuzûr, Hs. 6329.
[155] Beyhakî, *İspâtu 'Azâbi'l-Kabr*, 1/93.
[156] İbn Mâce, *Sünen*, Kitâbu's-Sadakât, Hs. 2413.
[157] Müslim, Kitâbu'l-İmâre, Hs. 1886.
[158] Beyhakî, *el-İ'tikâd ve'l-Hidâyetu İlâ Sebîli'r-Reşâd 'Alâ Mezhebi's-Selef ve Eshâbil'l-Hadîs*, 1/94

dedi. Sen bir gün küçük abdestini yaptın sonra da gidip abdestsiz namaz kıldın ve bir mazlum senden yardım diledi gidip yardım etmedin.[159]

2.3. Kabir Azabından ve Sorgusundan Kurtaran Ameller

Kulu kabir azabından kurtaran ölüme hazır olması, ibadetlerini yerine getirmesi gerekmektedir. Aniden ölüm geldiğinde ise günahlarına karşılık Allah'ın rahmeti ve merhameti ile müjdelenmiş olur. Ölüme hazırlanan kimse çokça tövbe eder, başkalarının haklarını verir, salih amelleri çokça yapar. İman, namaz, oruç, zekat, hac, cihat, anne babaya iyilik, salayı rahim, Allah'ı çokça zikir vb. amelleri mümin kulu korumaktadır. Allah her sıkıntıda ve darlıkta ona bir ferahlık verir, her kederde ona bir inşirah verir.

Kabir azabını koruyacak birtakım amelleri de genel olarak zikretmek faydalı olacaktır. Bunların en faydalı olanı uyumak istediği zaman bir saatini Allah için ayırmak, gün içinde yaptığı iyi ameller ve kötü amellerin muhasebesini yapmak, sonra nasuh bir tövbe ile Allah'a tövbe ederek uyumak. Uyandığında günaha düşmemek için gayret göstermek ve bunları her gece sürdürmek, eğer gece yatağında ölürse bu tövbe üzerine ölmüş olur. Uyandığında ecelinin tehir edilmesinden dolayı sevinçle işine döner ta ki Rabbine kavuşana kadar. Akabinde Allah'ı zikrederse kul için bundan daha güzel uyku yoktur. Hadislerde uykuya hazırlanma ve yatma konusunda geçen duaları kullanarak zikretmek, Allah hayır murad ettiği kimseyi bu konuda muvaffak kılar.[160]

2.3.1. Allah Yolunda Sefere Çıkmak

Şurahbi b. Es-Samt'tan o da Selman-ı Farisi'den rivayet ettiğine göre, o Resulullah'ın şöyle dediğini işitmiştir: Bir gün ve bir gece Allah yolunda yolculuk, bir ay oruç tutmaktan ve namaz kılmaktan daha hayırlıdır, eğer seferde ölürse amelinin sevapları ve takdir edilen rızkı ona akmaya devam edecek ve iki meleğin sorgusundan da emin olacaktır.[161]

2.3.2. Salih Ameller

Muhammed b. Munkedir'den şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Esma (r.ha) Hz. Peygamberden bahsederek şöyle dediğini söylüyordu: Bir insan kabrine girdiği zaman,

[159] Abdurrezzak, Musannef, Hs. 6752.
[160] İbn Kayyım, *Kitâbu'r-Rûh*, 1/99.
[161] Müslim, Kitâbu'l-İmâre, Hs. 1913.

onun namazları ve oruçları onu korur, melek namaz tarafından ona yaklaşır namaz onu geri gönderir, oruç tarafından yaklaştığında ise oruç onu geri gönderir, otur diye ona seslenilir. Ona bu adam hakkındaki düşüncen nedir diye sorulur, kim hakkında diye sorunca melek Muhammed (s.a.v) der, bunun üzerine adam Şehadet ederim ki O Allah'ın elçisidir der, melek ona yetiştin mi der o da, evet yetiştim cevabını verir. Bunun üzerine melek bunu üzerine yaşadın bunun üzerine öldün ve bunun üzerine diriltileceksin der. Eğer ölen insan günahkâr veya kâfir ise, melek ona gelir ve kendisini melekten koruyacak bir şey yoktur, o adam bir yere oturtulur, ona derler ki otur, bu adam hakkındaki fikrin nedir diye kendisine de sorulur, hangi adam der? Melek Muhammed der, adam, vallahi bilmiyorum insanların onun hakkında dediklerini dedim, melek ona şöyle der, bunun üzerine yaşadın, bunu üzerine öldün ve bunun üzerine diriltileceksin.[162]

2.3.3. Allah Yolunda Şehit Olmak

Mikdâm b. Ma'd (r.a) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: Allah katında şehitler için altı haslet vardır, defnedildikten sonra affedilir, cennetteki yerini görür, kabir azabından ve büyük azaptan kurtulur, başına yakuttan yapılmış dünya ve içerisindeki her şeyden daha hayırlı olan vakar tacı konulur, yetmiş iki huri ile evlendirilir ve kendi akrabalarından yetiş kişiye şefaatçi olur.[163]

2.3.4. Mülk Süresi Okumak

Abdullah b. Mes'ud'dan (r.a) şöyle rivayet edilmiştir: Resulullah (s.a.v) şöyle buyurdu: Tebareke suresini okumak kabir azabına manidir.[164] Ebu Hureyre'den (r.a) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Kur'ân'da bir sure vardır otuz ayettir, bir insan affedilene kadar ona şefaat eder, o sure Tebare suresidir.[165]

2.3.5. Cuma Günü Ölmek

Abdullah b. 'Amr rivayetine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur:

[162] Ahmed b. Hanbel, Müsned, Hs. 27021.
[163] Tirmizi, Kitâbu'l-Fedâili'l-Cihad, Hs. 1663.
[164] El-Mttakî el-Hindî, li b. Husamuddîn, *Kenzu'l-'Ummâl fî Suneni Akvaâli ve'l-Ef'âl,* (Beyrut, Muessesetu'r-Risâle, 1989), 1/929.
[165] Tirmizi, Kitâbu'l-Fedâili'l-Kur'ân, Hs. 2891.

Cuma günü veya Cuma gecesi ölen hiçbir Müslüman yoktur ki Allah onu kabir sorgusundan kurtarmasın.[166]

2.3.6. Kabir Azabından ve Sorgusundan Allah'a Sığınmak

Hz. Peygamber'in kabir azabından Allah'a sığındığı çokça hadislerde varid olmuştur, Ebu Hureyre'den (r.a) şöyle rivayet edildiğine göre Allah Resulü şöyle buyurdu: Sizden biriniz namazda teşehhüde oturduğunda dört şeyden Allah'a sığınsın; Allah'ın cehennem azabından sana sığınırım, kabir azabından sana sığınırım, ölümün ve hayatın fitnesinden sana sığınırım, Mesih ve Deccal zamanının fitnesinden (imtihanından) sana sığınırım.[167]

Zeyd b. Ekam'dan şöyle rivayet edilmiştir: Resulullah'ın yaptığından başka bir şey demem ben size; Allah'ım acizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten, ayaklara düşecek kadar yaşlılıktan ve kabir azabından sana sığınırım.[168]

2.4. Kabir Azabının Devamı ve Son Bulması

Kabir azabının devam etmesi ya da son bulması kişinin imanı ya da küfrü ile ilgilidir, şehitler gibi Allah tarafından kabir azabından korunan müminler olduğu gibi dünya hayatında günahlar işleyip kabir azabını hak eden mümünler de vardır. Kabir azabının daim olup olmadığı ise başka bir tartışma konusudur. Bu azap daim midir, yoksa cezasını çektikten sonra bitecek midir? Kıyamet gününe kadar azapları devam edecek olan kâfirlerin durumu ne olacaktır?

İki tür kabir azabı vardır, birisi devam eden bir azaptır bazı hadis kaynaklarında buna işaret edilmektedir, iki dünya arasında hafif olan bir azaptır. Kabirlerinden uyandırıldıklarında vay başımıza gelenler bizi kim kabrimizden uyandırdı? Bu da onların azaplarının devam edeceğini göstermektedir. النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوّاً وَعَشِيّاً *Sabah akşam ateş onlara arz edilecektir.* (Mu'min, 40/46). Ayrıca Semure b. Cundub'un hadisi de bunu göstermektedir; Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Gece rüyanda bana doğru gelen iki tane adam gördüm, gördüğün şakakları yarılmış olan adam çok yalancıdır sürekli yalan söyler, kıyamete kadar buna böyle yapılır.[169]

---

[166] Ahmed b. Hanbel, Müsned, Hs. 27021.
[167] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1311.
[168] Müslim, Kitâbu'z-Zikr, Hs. 2722.
[169] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1320.

Bir başka sahih hadiste iki bürde giyen adamın kıssası anlatılmaktdır. Muhammed b. Ziyad'dan rivayet edildiğine göre kendisi Ebu Hureyre'den Hz. Peygamber'in şöyle dediğini duymuştur: bir adam iki elbise (bürde) giyerek yürü, kendini beğenmiş saçlarını toplamış olarak yürür, Allah onu kıyamet gününe kadar yerin dibine batırır.[170]

Bir diğer kabir azabı türü de belli bir süreye devam eder, bu azap günahları hafif olan bazı günahkar kulların çekeceği azaptır, günahları ölçüsünde azap çekecek sonrasında azapları hafifleyecektir. Cehennemde de bir müddet azap edilecekler sonra azapları bitecektir. Dua, istiğfar, sadaka, hac veya bazı akrabaların kendisi için dua etmeleri ve okumaları gibi durumlar azabını kesmektedir. Dünyada işkence gören bir kişinin birisinin aracı olması ile işkencesi bitiyorsa, aynı şekilde ona şefaatçi olan bir kimse olduğunda da azabı kesilir.[171]

el-Munâvî, kabir azabının kesintiye uğramayacağını çokça hadisler ve kaynaklardan devamlı olmayacağını ifade edilmektedir, bu gibi farklılıklar kişilerin durumlarına göre değişir.[172]

Bazı günahları işleyen Müslümanların karşılaşacakları kabir azabı, daha sonra azaplarının kesilmesi, ölüm ve sekeratın şiddet ile karşılaşması, kabrin baskısı ve sıkması, bütün bunlar günahlarının kefareti olacaktır. Fakat kafirlerin karşılaşacakları ölüm sekeratı, kabrin sıkması bunlar birer azaptır ve kıyamet gününe kadar kesilmeyecektir.

2.4.1. Defnedilmese Bile Ölü, Sorgulanır, Azap veya Nimet Görür

Ölmüş kimselerin kabirlerinde sorguya çekilmesi haktır, defnedilse de edilmese de bedeni parçalanmış ve yok olmuş olsa da olmasa da sorguya çekilecektir. Aynı şekilde kabirde bedeni parçalanmış olsun olmasın kabirde sorguya çekilecektir. Boğulan, yanıp kül olan bir hayvan tarafından parçalanmış olan da kabirde sorguya çekilecektir. Bu gibi durumlarla günümüz dünyasında çokça karşılaşmaktayız insanlar bir patlama neticesinde ya da bir bombanın etkisiyle ölüyorlar ama bedenlerinden geriye bir parça etten başka bir şey kalmıyor, tamamen yok olsa bile kabir sorgusu

[170] Buhari, Kitâbu'l-Libâs, Hs. 5452.
[171] İbn Kayyım, *Kitâbu'r-Rûh*, 1/101.
[172] el-Munâvî, *et-Te'ârîf*, 2/167.

zamanında bunlar sorguya çekileceklerdir. Geminin batmasıyla boğulan, denize düşen uçakların kazaları neticesinde kaybolan insanlar vb. bedenleri asla bulunamayacak olanlar da sorguya çekileceklerdir. Issız bir yerde uçurumdan düşen parçalanan asla cesdine ulaşılmayacak bir yere düşen, yırtıcı hayvanlar tarafından parçalanan ve yenilen vb. durularda ölen insanlar da berzah aleminin sorgusunu yaşayacaklardır.

Ölülerin bedenleri toprak altında çözülür çürür ve yok olur, bu kabir sorgusunu ortadan kaldırmamakta, kabir azabını ve nimetlerini de iptal etmemektedir. Bu da Allah'ın kudretinin bir göstergesidir.

İbn Kayyım şunu ifade etmektedir: ölü ne şekilde ölmüş olursa olsun ruhun bedenine dönmesi imkân haricinde değildir, ruh ölüye dönecektir. Boğulma ve yanma konusunda ruhun nasıl döneceği konusunda bir bilgimiz yoktur. Tamamen yok olmuş parçalanmış olsa bile her şeye gücü yeten Allah'ın onu bir araya getirmesi ruh ile bağını kurması zor değildir. Bendenin parçaları ayrılmış aralarında mesafeler de olsa aynı acı azabı ya da aynı nimetleri hissedecektir.

Allah Kur'ân'da yere ve göğe hitap etmekte onlar da Allah'a en güzel şekilde cevap vermektedir; طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ *isteyerek veya zorla, dediler ki biz sana itaat ederek isteyerek geldik.* (Fussilet, 41/11). Bu cisimlerin hisleri ve duyuları varsa, Allah'ın ruh verdiği varlıkların da hisleri duyuları olacaktır. Allah kullarına ruhun ayrıldığı bedene yiyen, içen, yürüyen, evlenen ve çocuk sahibi olan bir varlığa yeni kusursuz bir hayat vereceğini söylemektedir. أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْماً أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ *Yahut evlerinin duvarları çatılarının üzerine yıkılmış, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi, Bu kişinin, Allah bütün bunlar öldükten sonra nasıl diriltecek demesi üzerine Allah onu yüz yıl ölü olarak tuttu sonra diriltti, ne kadar kaldın diye sordu, bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldım dedi, Allah hayır yüz yıl kaldın dedi.* (Bakara, 2/259). Ashabı Kehf ve Hz. İbrahim'in (a.s) dört kuşu parçalaması hikayesi gibi. (Bakara, 2/260). Tamamen öldükten sonra Allah'ın onlara hayat vermesi, başka bir hayatta ölen bunların tekrar diriltilmesine işarettir. Bunlar konusunda emrini

gerçekleştirir, onları konuşturur, onlara azap eder veya nimet verir. Bütün bunları inkar etmek, sadece bir inat ve yalanlamadan ibaret kalır.[173]

Bir insan yanar ufalanır zerreleri havada uçuşsa da o sorgu, azap veya nimet yaşayacaktır, sorgu, azap ve nimetin farkına varsın Allah onun zerrelerini toplar ve ona ruh yerleştirir, Allah her şeye kadirdir.[174]

Bütün bunlar Huzeyfe b. El-Yeman'nın ölüm anında bir adam hakkında rivayet ettiği hadiste bulunmaktadır. Ölmeden önce ailesinden öldükten sonra cesedini yakmalarını ve rüzgârlı bir günde denize saçmalarını istemiştir, ailesi de o öldükten sonra aynı istediği gibi yaptı. Bir insan inanca bağlı kalmadan sadece aklını kullanarak bunu tefekkür ettiğinde rüzgârlı bir günde denize saçılan zerreleri nasıl toplanacak? Bu ölü nasıl sorgulanacak? Nasıl azap edilecek veya nimetler verilecek?

Mümin insan öldükten sora gideceği yer hiç aklından çıkmaz, çünkü buna kesin bir inanç ile inanmaktadır. Zerre kadar şüphesi yoktur ki Allah zerreleri rüzgalı bir günde denize saçılan bir bedeni tekrar bir araya getirmeye kadirdir. O bir işe ol dediğinde o iş hemen oluverir. Bazı insanları bedenlerinin bir kısmını veya birçok uzvunu kaybettiklerini görürüz, bir elini veya bir kolunu ya da bir bacağını kaybederler. Bu uzuvlar bir toprağa gömülür, bir süre sonra adam öldüğünde ise ya uzuvlarının yanına ya da başka bir yere gömülmektedir. Onun ruhu bedeninin tüm azaları ile irtibatlıdır, tüm bedeni azabı veya nimetleri hisseder, Allah her şeye kadiridir.

2.4.2. Berzah Âleminin Durumu

Bir mümin Allah'ın bir insanın dağılanmış ve dünyanın her tarafına saçılmış olsa da tüm zerrelerini bir araya getirmeye kadir olduğuna inanıyorsa, iki meleğin onu sorgulaması azap veya nimet görmesi de mümkündür. Kabre konsa da konmasa da keyfiyeti Allah'ın bildiği bir şekilde sorgulanacaktır.

Ayrıca kul, Allah'ın dünyayı terk eden bir kimse için bizim görmediğimiz ve anlamadığımız birilerinin azap gördüğü birilerinin nimet gördüğü bir haller

[173] İbn Kayyım, *Kitâbu'r-Rûh,* 1/90-91.
[174] Halife, Muhammed Abud't-Tâhir, *el-Hayâtu'l-Berzehiyye Mine'l-Mevti İla'l-Ba's,* (Mısır, Dâru'l-İ'tisam, 1393/1973), 1/124.

yaratacaktır.[175] Nimet verilenler için Kur'ân şöyle beyan etmektedir: تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمْ الْمَلائِكَةُ أَلاَّ تَخَافُوا وَلا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ *İşte onların üzerinde melekler müjdelerle inerler, korkmayın kederlenmeyin size vaad olunan cennetle sevinin* (Fussilet, 41/30).

Ayrıca şehit olanların Allah'ın onlara nimetleri konusunda Kur'ân şöyle belirtmektedir: : " وَلا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتاً بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ , فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمْ اللَّهُ *Allah yolunda öldürülenleri ölü zannetmeyin aksine onlar diridirler Rabbleri katında nimetlendiriliyorlar. Rabblerinin onlara bahşettikleriyle seviniyorlar*. (Âl-i İmran, 3/169-170). Onların diri oldukları kesin olarak söylenmektedir, dünyada ise kana bulanmış olarak görülürler, daha sonra bedenleri kurur ve yırtıcı hayvanalar ve kuşlar tarafından yenir. Bu durum, Allah'ın onlar için duymadıkları ve bilmedikleri şartları yaratmasının mümkün olduğunu göstermektedir.[176]

Mesruk'tan o da İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber'e şu ayet sorulduğunda, ولا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتاً بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ *Allah yolunda öldürülenleri ölü zannetmeyin aksine onlar diridirler Rabbleri katında nimetlendiriliyorlar*. (Âl-i İmran, 3/169). Şöyle dedi: bize haber verildi ki onların ruhları cennette gezen yeşil kuşların içindedir, o kuş cennette arşa asılmış kandillerin içinde kalıyorlar.[177]

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Şehitler berzah âleminde cennetin kapısında akan bir nehrin kıyısında yeşil bir çadırın içindedirler, sabah akşam rızıkları cennetten verilir.[178]

İbn Mes'ud'un hadisinde bahsedilen şehitlerin mertebeleri, İbn Abbas'ın hadisinde bahsedilenlerin mertebelerinden daha yüksektir. Cennet ehli olan kimseler için de konumlar ve dereceler vardır, aynı şekilde cehennem ehli içinde çektikleri azabın dereceleri vardır. Bundan dolayı hadislerde rivayet edilen azap ve nimetler farklı muhataplara farklı azaplar ya da nimetlerden bahsedilmesi bundan

[175] Beyhaki, Ebu Bekr Ahmed b. Huseyn, *İsbâtu 'Azâbi'l-Kabr,* 1. Baskı, (Amma, Dâru'l-Furkân, 1403/1983), 1/66.
[176] Beyhaki, *el-İ'tikâd ve'l-Hidâye*., 1/67.
[177] Muslim, Kitâbu'l-İmâre, Hs., 1887.
[178] Ahmed b. Hanbel, Müsned, Hs. 2390.

kaynaklanmaktadır. Aksine bu hadisler kendi aralarında kendi aralarında çelişki taşıdıklarından değildir, hak ettikleri ceza ve nimetlere göre farklı derecelerde azap veya nimet görmeleri muhatapların farklı olmasından kaynaklanmaktadır.[179]

Muhammed b. Mukrim'den şöyle rivayet edilmiştir: Cabir b. Abdullah'tan şunu işittim: Babam öldürüldüğüne yüzündeki örtüyü açtım ve ağlıyordum, insanlar bunu yapmama mani oluyorlardı fakat Hz. Peygamber beni engellemedi, halam Fatıma geldi ve ağladı, Hz. Peygamber ağlamayın dedi, siz kaldırana kadar melekler onu kanatlarıyla koruyorlardı.[180]

'Adiyy'den rivayet edildiğine göre, kendisi el-Berâ'dan şöyle duymuştur: İbrahim vefat ettiğinde Hz. Peygamber (s.a.v), Cennette onu emziren biri olacak dedi.[181]

Hz. Peygamber (s.a.v), Oğlu İbrahim Medine'de bir yerde gömülü olduğu halde cennete kendisini emzirecek birinin olduğunu söylemiş ve bunu görmüştür, aynı şekilde kendi yakınları hiçbir şey görmemelerine rağmen Abdullah b. 'Amr b. Harâm'ın melekler tarafından gölgelendiği ifade etmiştir.

Bütün bu hadisler ve olaylar ışığında, bu hallerin kabir aleminde ya da berzah hayatında olması her ne kadar görmesek ve anlamasak da mümkün olan olaylar olduğunu görmkteyiz. Ayetler ve sahih hadis kaynakların ele aldığı bu konulara inanmak gerekmektedir. Hakkında azap hak olunan kimse ile ilgili Kur'ân bize şunu anlatmaktadır: وَلَوْ تَرَى إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ, ذَلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلاَّمٍ لِلْعَبِيدِ *Melekler inkar edenlerin suratlarına ve arkalarına vura vura, tadın bakalı cehennem azabını diyerek canlarını alırken bir görseydin! İşte bu ellerinizle yapıp ettikleriniz yüzündedir, şüphe yok ki Allah Kullarına asla zulüm eden değildir.* (Enfal, 8/50-51). Diğer bir ayeti kerimede, وَلَوْ تَرٰى اِذِ الظّٰلِمُونَ فِيْ غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوٓا اَيْدِيهِمْۚ اَخْرِجُوٓا اَنْفُسَكُمْۜ اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيَاتِهٖ تَسْتَكْبِرُونَ *O zalimler, ölümün boğucu dalgaları içinde, melekler de pençelerini uzatmış, onlara "Haydi, canlarınızı kurtarın! Allah'a karşı gerçek olmayanı söylemenizden ve O'nun âyetlerine karşı kibirlilik*

[179] Beyhaki, *el-İ'tikâd ve'l-Hidâye*, 1/67.
[180] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1187.
[181] Buhari, Kitâbu'l-Cenâiz, Hs. 1316.

taslamanızdan ötürü bugün zillet azabıyla cezalandırılacaksınız!" derken onların halini bir görsen! (En‘am, 6/93)**.** Başka bir ayette ise Firavu ailesi ile ilgili şu durum belirtilmektedir:

الْعَذَابِ أَشَدَّ فِرْعَوْنَ آلَ أَدْخِلُوا السَّاعَةُ تَقُومُ وَيَوْمَ وَعَشِيًّا غُدُوًّا عَلَيْهَا "النَّارُ يُعْرَضُونَ

Bu azap onların sabah akşam sokulacak ateştir, kıyamet koptuğunda Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın denilir. (Mümin, 40/46).

Onlar öldüklerinde biz görmesek de meleklerin onların yüzlerine ve arkalarına vuracağı belirtilmekte, biz duymasak da melekler ona bir şeyler söylediklerini bildirmektedir. Her ne kadar bir keyfiyeti hakkında bilgiye sahip olmasak da Firavun’un ailesinin sabah akşam kıyamet gününe kadar ateşe atılacağını bize haber vermektedir.

Berzah âleminde şartlar ölüden ölüye farklılık arz etmektedir:

Şehitlerin bazıları cennette dolaşır, bazıları cennet ırmağının kenarında yeşil bir çadırda konaklar sabah akşam rızkı cenntten verilir, bazıları ise, meleklerin kanatlarıyla gölgelenir.

Küfür içinde olanlar ile günahkâr kullar, berzah âleminde kendilerini sevindirmeyecek durumlarla karşılaşırlar. Bazıları sabah akşam ateşe atılacaklardır.

Bütün bunlar Allah’ın kudretiyle hiç şüphesiz gerçekleşmektedir. Hayatta olan insanlar, bu haller ne kadar ciddi ve gerçek olsa da bunun farkına varmamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KABİR AZABINI İNKÂR EDENLERİN ŞÜPHELERİ VE ONLARA REDDİYELER

Berzah hayatını, kabir azabını ve kabrin nimetlerini inkâr edenler hem sem'i delile hem de aklî delillere dayanmaktadır.

Sem'i delilleri:

1- Allah'ın (c.c) kâfirlerden bahsettiği şu ayettir;

(قَالُوا رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا) "*Ey rabbimiz!" diyecekler, "Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz..*"[182]

Münkirler bu şüpheyi şu şekilde beyan etmektedir: Eğer mezarda diriltme olsaydı toplamda üç diriltme olurdu:

a) Dünyadaki diriltme

b) Kabirdeki (Berzah) diriltme

c) Haşirdeki diriltme.

Üç dirilmenin olması da ayetle çelişmektedir.[183]

Bu şüpheye dair cevap şu şekildedir: Ayette zikredilen "iki defa öldürme";

a) Dünya hayatından sonraki öldürme

b) Berzah hayatından (kabir hayatı) sonraki öldürmedir.

İki diriltme ise birincisi dünyadaki ilk diriltme, ikincisi ise berzahtaki diriltmedir. Ahiretteki diriltme zikredilmemiştir. Bu diriltme ayân beyan olduğu için bundan bahsetmeye gerek yoktur. Diğer bir görüş ise ayetteki iki diriltmenin birincisi berzahtaki diriltme diğeri ise haşirdeki diriltmedir. Ve özellikle dünyadaki dirilmeyi bahsetmeden zikrediyor. Çünkü Onlar berzah ve haşir hayatı hakkında gerekli bilgiye sahip olmuşlar ve günahlarını itiraf etmişlerdir. Bu mana Allah'ın (c.c) bu kelamı "*İşte*

[182] Mü'min, 40/11.

[183] Taftazânî, Sa'dettin Mesûd b. Ömer (ö. 791 h.), *Şerhu'l Makâsid*, 2. bs. (Beyrût: Dâr'u Âlemî'l Kütüb) 1419 h., 5: 115.

günahlarımızı itiraf ettik." kelamıyla güçlenmiştir. Yukarıda zikredilen iki tefsirde ise kabirde diriltmenin olduğu kanıtlanmıştır.[184]

Razi şöyle demiştir: "Eğer kabirde bir dirilme (ve hesap) olmasaydı, ölüm, bir defa olmuş olurdu. Böylece de, ölümün iki defa olduğunu söylemek yalan olurdu. Bu ise Kur'ân'ın haber verdiği şeyin zıddına bir durum olurdu. Ama kabirde bir hayatın olduğunu kabul ettiğimizde, üç hayatın bulunduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu ayette ise, hayatın iki defa oluşu belirtilmiştir. Üçüncü hayatın varlığına veya yokluğuna delâlet eden bir şey (Kur'ân'da) yoktur. Böylece kabir hayatının olmadığını söylemenin, ayetin lafzının delâlet ettiği mananın terkedilmesi demek olduğu sabit olur. Ama kabir hayatının olduğunu kabul etmek de ayetin lafzında ne varlığı ne de yokluğu konusunda, hiçbir ipucu olmadığı halde, ayetin lafzının delâlet ettiği şeye ilaveten bir şeyin kabulünü gerektirir. Binâenaleyh bu daha uygundur. Ancak bu dünyadaki hayat ve kıyamet günündeki hayat olan iki hayattan bahsetmiş olmaları mümkündür. kabirdeki yaşam ise, az olan varlığı ve kısa süresinden dolayı bahsetmeyi ihmal etmişlerdir".[185]

Son ihtimalle alakalı yani;Berzah hayatının süresi kısadır" hakkında görüş mevcuttur. Çünkü gerçek aksi haldedir. Yani berzah hayatı kısa değildir. İnsan dünyada birkaç yıl yaşar. Kabirde ise yüzlerce yıl kalmaktadır. Örneğin peygamberimiz döneminde onlarca yıl hayatta kalan bir kâfir kabirde yüzlerce yıldan beri kalmaktadır.

Râzî'nin "Berzah hayatının kısa olması" ifadesi ile kabirde hayat yoktur zannını uyandırıyor. Ancak görüşüne genel itibariyle baktığımızda kabir hayatının varlığını kabul etmektedir.

Ebû Suud[186] ise tefsirindeki görüş ise şu şekildedir: "Birinci öldürmekten kastettikleri, dünya hayatından sonra canların alınmasıdır, ikinci öldürmekten

---

[184] el-Amidî, Ebû'l Hasen Ali b. Ebî Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî, *Ebkârû'l Efkâr*, 2 bs. (Kahire: Dâru'l Kütüb ve'l Cesâiku'l Kavmiyye, 1424 h., 4: 333; Taftazânî, *Şerhu'l Makâsid*, 5: 115.

[185] Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. El-Hasen b. el-Hüseyin et-Teymî er-Râzî (ö:606), *Mefâtîhu'l Gayb*, 1 bs. (Beyrut: Dârû'l Fikr) 1403 h. 14: 41.

[186] Muhammed b. Muhammed Mustafa el-Amidî. Müsta'rib yani Araplaşmış Türk alimlerinden olan şair ve müfessirlerdendir. Hazır cevap veren, akıllı ve zeki birisiydi. Pek çok eseri vardır. Bunlardan bazıları; *Tuhfetu't Tullâb, Risâle fî vaḳfi'l-arâżî ve ba'żı aḥkâmi'l-vaḳf* eserleridir. hicri 982 yılında vefat etmiştir. Bkz: Ziriklî, Hayrettin b. Mahmud b. Muhammed b. Alî b. Fâris, *el-Â'lâm*, 12-15 bs. (Beyrut: el-İlm Li'l-melâyîn) 1997-2002, 7: 59.

kastettikleri de, kabir hayatından sonra canların alınmasıdır. İki diriltmekten kastettikleri de, (sorgulanmak üzere) kabirde diriltilmek ve kıyamet günü kabirden kaldırılırken diriltilmektir. Bu kelâmı söyleyen kâfirlerin haline en münasip olan da, bu ikinci görüştür"[187].

2- İkinci delilleri şu ayettir. Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: (وَمَآ أَنتَ بِمُسْمِعٍ مَّن فِى ٱلْقُبُورِ) "*…ama sen kabirlerdekilere de işittirecek değilsin!*"[188]

Kabir hayatını ve azabını inkâr edenlerin bu ayet hakkındaki şüpheleri şu şekildedir: eğer kabirde hayat olsaydı onların işitmeleri doğru olurdu. Ayet ise onların işitmelerini nefyetmiştir.[189]

Bu şüpheyle ilgili olan cevap şu şekildedir:

Ayette kasdedilen ölüler durumunda kâfirlerin durumu temsili olarak verilmiş, kâfirlerin hakikat çağrısına icabet etmedikleri ve davetçinin doğru yola yapılan çağrısından yüz çevirdiklerini beyan edilmiştir. Ayetin siyakında ölülerin durumunu beyan etmek yoktur. Dolayısıyla bu makamda bu ayetin kabirde hayat yoktur görüşüne dedil olarak gösterilmesi doğru olmaz. Nitekim ayeti zahiri manaya göre olsaydı şu hadisler zikredilmezdi. Resûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: (العبد إذا وضع في قبره وتولي وذهب أصحابه، حتى إنه ليسمع قرع نعالهم) "*Kul kabre konulup da arkadaş ve yakınları geri dönüp gittiklerinde ölü, onlar yürürken ayakkabılarının seslerini işitir*"[190] ve yine Bedir savaşında öldürülen müşrikler hakkında Sahabiler: "Ya Resûlallah! Onlar (şu anda seni) işitirler mi?" deyince: "*Benim söylediklerimi siz onlardan daha iyi işitemezsiniz, lakin onlar bugün cevap veremezler*" buyurdu.[191]

İbn Cerir şöyle demiştir: "Allah (c.c) -zikrinde- kitabı ve ayetleri aracılığıyla ibret almaları, itaat etmeleri ve ibret almaları için dilediği kullarına öğüt veriyor. "*Ey Muhammed! sen kabirlerdekilere de işittirecek değilsin! Onları doğru yola da hidayet edecek sen değilsin. Sen onlara ancak bir uyarıcısın. Allahın kullarından olan bu ölü*

[187] Âmidî, Ebû's Suûd Muhammed b. Muhammed Mustafa el-Amidî, *İrşâdü ʿaḳli's-selîm*, 4. bs. (Kâhire: İhyau et-Turâsi'l-Arabî) 1414 h., 5: 8.
[188] Fatır, 35/22.
[189] Taftazânî, *Şerhu'l Makâsid*, 5: 115.
[190] Buharî, *Sahih*, Kitâbu'l Cenâiz Ölünün (Mezar'dan Ayrılanların) Ayak Seslerini İşitme babı, 658/1338.
[191] İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, 6: 43.

kalplere Allah'ın kitabındaki öğütler ve delillerini açıklasanda onları doğru yola döndürmeye gücün yetmez. Nitekim Allah'ın kitabı ve delilleri apaçıktır."[192]

İbn Kesir şöyle demiştir: "Nasıl ki kâfirler öldükten ve kabre konduktan sonra ölülere hidayet ve hak daveti fayda vermezse, kendilerine bedbahtlık yazılı olan bu müşriklere de senin aracılığın fayda vermez ve sen onları hidâyete erdiremezsin".[193]

3- Üçüncü delilleri şu ayettir: (لا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ) "*Orada ilk ölümden başka bir ölüm tatmazlar.*"[194]

Kabir hayatını ve azabını inkâr edenlerin bu ayet hakkındaki şüpheleri şu şekildedir: Eğer kabirde hayat olsaydı kabirdeki hayattan sonra hayatı ölüm yakip ederdi. Zira haşirde yaratma olmayacaktır. Lakin cennete girmeden önce bir defa değil iki defa ölüm olacaktır. Bu da ayetle çelişmektedir.[195]

Bu şüpheye dair cevap şu şekildedir:

Bu ayet cennet ehli hakkındadır. Yani cennet ehli cennette ölümü tatmayacaklardır. Cennette onlar için ölüm yoktur ve dünyada ölenlerin nimetleri kesildiği gibi onların nimetleri kesilmeyecektir. Bu meseleden sonra ve cennete girmeden önce bir ölüm daha olmayacağına dair ayette hiçbir delil yoktur.

Böylelikle Allah'ın (c.c) (إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ) kelamından kasıt her ne kadar tekil sigada olsa da burada kastedilen ölümün cinsidir. Tıpkı Asr suresinde "*İnsan gerçekten ziyandadır*"[196] ayetinde olduğu gibi.

Bu ayette kasdedilen şey insan cinsidir. Bu, birden fazla ölümün olmadığını ispat etmez. Zira bir ve ikinin varlığının isbatı ikincinin ve üçüncünün isbatını nefyetmez.[197]

İkincisi: Berzah hayatını, kabir azabını ve kabrin nimetlerini inkâr edenlerin aklî delilleri

---

[192] Taberî, *Câmiu'l Beyân*, 19:359.
[193] İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, 6: 543; Ebû Suûd*, İrşâdu'l Akli's Selîm*, 4: 480.
[194] Duhan, 44/56
[195] Taftazânî, *Şerhu'l Makâsid,* 5: 115.
[196] Asr, 103/2.
[197] Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 4: 340; Taftazânî, *Şerhu'l Mekâsid*, 5: 115.

Münkirler akli delil olarak Hz. Ömer'in (r.a) aklına gelen bir şüpheye dayanmaktadırlar. Hz. Ömer (r.a) bedirde Resûlullah'ın Bedir'de öldürülen müşriklerin atıldığı kuyuya gelerek onlara seslendiğinde Hz. Ömer (r.a) şöyle dedi:

"Ey Allah'ın Resulü, sen ancak ruhları يا رسول الله، ما تكلم من أجساد لا أرواح لها؟ olmayan bir takım cesetlere sesleniyorsun, dedi. Bunun üzerine Allah Resulü şöyle buyurdu:

"*Muhammed'in canı elinde والذي نفس محمد بيده، ما أنتم بأسمع لما أقول منهم olana yemin ederim ki, sizler benim bu söylediklerimi onlardan daha iyi işitmiyorsunuz*."[198]

Hâsılı bu iki şüphe şöyle özetlenebilir:

1- Bilgi ve hayat olmadan lezzet, acı, istek, konuşma ve benzeri şeyler düşünülemez, mizacın bozulması ve bünyenin bozulmasıyla hayat yok olur. İşte burada akla gelen konular zihinsel şüphelere dönüşür.[199]

2- Ölülere azap edilmesi duyuların karşı geldiği ve görmeyi reddettiği bir konudur. Münkirler bununla alakalı örnekler zikrederler:

a) Mezarları açtığımızda içinde demir çekiçlerle ölüye vuran melekleri, ölüleri sokan ve ısıran yılanları, yakan ateşi ve daha zikredilen pek çok şeyle karşılaşmıyoruz.

b) Aynı şekilde mezarı açtığımızda; Ölülerin, öldürülenlerin ve çarmıha gerilenin hareketsiz olduğunu ve üzerinde bir zevk ya da acı işareti olmadan durduğunu görüyoruz. Oysa ölü dar bir mezar veya sandık içinde hareket etmesi ve oturması tasavvur edilemez.

c) Yırtıcı hayvanlar ve kuşlar tarafından ısırılan ve parçalanan, cesedin parçaları hayvanların midelerinde ve kursaklarında parçalara ayrılıyor. Bazılarının cesetleri kül olana kadar yanıyor ve sonra sağa sola, öne ve arkaya saçılıyor. Onların

[198] Buhârî, *Sahih*, Kitâbu't Teâzî, Ebû Cehil'in öldürülmesi babı no:3757, Müslim, *Sahih,* Cennet ve Vasıfları no:1874.

[199] Taftazâni, *Şerhu'l Mekâsid* 5/116, Cemâl Muhammed Mansûr, *Mesâilu'l İ'tikâd beyne'l Keşşâf ve'l İntisâf,* 1. bs. (Kahire: Ezher Üniversitesi, Mektebetu Usûliddîn, Yayınlanmış Doktora Tezi) 1999, 437.

kabirleri ve mezarları olmadığı halde kabirde nasıl sorguya çekilecek ve kabrin azabını veya nimetlerini tadacaklardır.[200]

Bu şüpheler kabir azabını ve nimetlerini inkâr edenlerin akli delil ve şüpheleridir. ve hepsi Yüce Allah'ın kudretini inkarı etrafında dönmektedir.

Bu şüphelere verilen cevab şu şekildedir:

Âlimler bu şüpheye biri icmali, diğeri ayrıntılı olmak üzere iki şekilde cevap vermiştir:

a) İcmali cevap: İnkârcıların zikrettiği şeyler, yakînî kanıtlara dayanmayan soyut olasılıklardan ve ıraksamaktan başka bir şey değildir. Onların dayanakları olağan olan şeylerdir. Onlar imkân ve olasılık dairesi dışına çıkamamışlardır. Onlar yüce Allah'ın kudretinin kapsayıcılığı ve harikuladeliğini kavrayamamışlardır.[201]

Kuran ve sünnetin nasları kabirdeki azap ve nimetlerin olduğunun ispatı için kâfidir. Nitekim Allah (c.c) ve Resûlü (s.a) bize var olan ve olacak bir şeyi haber veriyor. Kabir azabı ve nimetleri vardır, mümkündür ve bunda şüphe de yoktur. Kurtubi şöyle demiştir:"bize bunları rivayet edenler beş vakit namaza gelen kimselerdir. Bizim bunları kabul etmekten başka bir yolumuz yoktur."[202]

b) Ayrıntılı cevap ise şu şekildedir:

Hayat ve yaşam için bir bünyenin ve bedenin olması gerekir' şartı merduttur. Ölülerin yaşamı için bu şart değildir. Bünyenin olması bir yaşam şartı olduğu kabul edilirse, bünyenin parçalarından sağlam olan kısımları da kalabilir. Buna göre, Cenab-ı Hakk'ın bedenin sağlam parçalarına veya tümüne hayat vermesine herhangi bir engel yoktur. o dilerse azap eder ve sorguya çeker. Bunun keyfiyeti bizden gizli olmasının amacı ise cesedin yeniden hayat bulması harikulade bir şey olmasıdır. Allah'ın gücünden ve kudretinden kaçış mümkün değildir.

[200] Kurtûbî, Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferah el-Ensârî, *Tezkirâtu'l Kurtûbî*, 1. bs. (Riyad: Dârul Minhâc) 1425 h., 1: 373; Taftazâni, *Şerhu'l Mekâsid,* 5: 116; Cemâl Muhammed Mansûr, *Mesâilu'l İ'tikâd beyne'l Keşşâf ve'l İntisâf,* 437.

[201] Taftazâni, *Şerhu'l Mekâsid*, 5: 116; Cemâl Muhammed Mansûr, *Mesâilu'l İ'tikâd beyne'l Keşşâf ve'l İntisâf,* 438.

[202] Kurtûbî, *Tezkirâtu'l Kurtûbî*, 1: 375.

Bir görüşe göre ise Kabir azabı ve sorgu sual latif bir cisim olan ruha yapılacaktır.[203]

Bu görüş ise aleyhte olanlara karşı tenezzül etmektir. Daha öncede zikredildiği gibi kabir azabının bendenle alakalıdır.

"Ölülere azap edilmesi duyuların karşı geldiği ve görmeyi reddetmesi" meselesine gelince; Nitekim Cenab-ı Hak, ahiret meselesini ve onunla bağlantılı olan bazı şeyleri gaybi kılmıştır ve bu dünyada mükelleflerin idrakından mahrum etti ve bu, onun hikmetinin kusursuz olduğunun bir parçasıdır. Gayb konusunda müminler arasında temayüz eden yoktur. Kabirler ve kabir ehlinin durumu ve hayatları dünya ehlinin durumundan ve hayatlarından farklıdır. Ahiret şartları bu dünya şartlarında ölçülmez. Bunun hakkında ihtilaf yoktur. Eğer Sâdiku'l Masdûk bunu bize haber vermeseydi bu konuda hiçbir şey bilemezdik.

Aynı yatakta uyuyan iki kişiye baktığımızda; uyurken birisinin ruhunun nimetler içinde olduğunu ve uyandığında bu nimetlerin bedeninde eser bıraktığını diğeri ise uyur iken ruhu azap görürken uyandığında bu azabın bedeninde eser bıraktığının vuku bulduğuna çoğu kez tanıklık ederiz. Uyurken bu ikisinin yaşadıklarından birbirinin haberi yoktur. İşte berzahın durumu bundan daha acayip ve şaşırtıcıdır.[204]

Kabir azabını inkâr eden münkirlerin zikrettiği örneklere gelince: Biz kabir azabının olduğunu Hz peygamberin verdiği haberlerden anlıyoruz. Allah dilediğine azap eder dilediğini de cezalandırır. Fakat bütün bunları gözlerimizden uzak tutar veya bize göstermez gaybi yapar.

Bunun böyle vuku' bulduğunu görmememiz azap ve nimetin ölüler üzerinde vuku' bulmayacağı manasına gelmez. Ölülere bir tür hayat vermesi, onlara soru sorması ve onlardan cevap alması Allah (c.c) için müstahil ve imkânsız değildir. Sadece biz ölünün gördüğü ve hissettiği şeyleri göremiyor ve hissedemiyoruz.

---

[203] el-Âmidî, *Ebkâru'l Efkâr*, 4: 339; Taftazâni, *Şerhu'l Mekâsid,* 5: 116; Cemâl Muhammed Mansûr, *Mesâilu'l İ'tikâd beyne'l Keşşâf ve'l İntisâf,* 438.

[204] Kurtubî, *et-Tezkire fi Ehvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*, 1/371.

Ayrıca parçalara ayrılan ve birbirinden uzaklaşan beden ve cesedi tekrar birleştirip onlara bir çeşit acı ve lezzet hissettirmesi her şeye muktedir olan Allah için imkansız değildir.

Her ne kadar biz hissedemesek de çarmıha gerilmiş olan birine hayatı geri vermek çok da zor değildir. Oysa bayılan birisini ölü saydığımız halde tekrar hayata döndüğünü müşahede ediyoruz. Aynı zamanda kalp krizinden ölen birisi de hem hesaba çekilecek hem de sorgu suale çekilecektir. Sadece bütün bunlar bize gösterilmiyor ve bizim için gaybî oluyor. Tıpkı Allah'ın (c.c) Cebrail'i (a.s) Hz. Peygamber'e (s.a) gösterip, sahabelerinden gizlediği gibi kabirdekilerin durumunu görmememiz bizim için bir gizleme ve setrdir.[205]

İbn Hacer, kabri müşahade etmemeyi gömülmeme korkusundan kaynaklanabileceğine işaret etmiştir. Görünüşe göre Yüce Allah, kulların gözlerini ve kulaklarını kabir hayatını müşahade etmekten alıkoymuş ve onları gömülmemeyi diler diye bunu onlardan gizlemiştir. Bizim dünyevi âzâlarımız ve organlarımız melekût âlemindeki halleri anlayacak güçte değildir, Ancak Allah'ın dilediği kişiler bunun dışındadır. Hadislerle de sabit olduğu ve cumhurun görüşüne göre ölen kişinin bedeni kabirde farklı şekildedir ve bazıları çekişle azap görmektedirler.[206]

3.1. Eş'arî'ler'in Berzah Hayatı Hakkındaki Görüşleri

Bilindiği üzere Eş'ariler ehlisünnet ile bazı konularda ihtilaf etmiştir. Bu konuların en meşhurları; Sıfatlar, Kader, İman ve imana taalluk eden bazı meselelerdir.

Bununla birlikte Eş'ariler ana konuları sayılan hususlarda ittifak etmişlerdir. Ancak bu konuların tafsili ile alakalı ihtilaf etmişlerdir. İttifak ettikleri en meşhur konular arasında sem'iyyât ve ona müeallik meselelerde ehlisünnet ile ittifak etmişlerdir. Ehlisünnetin ispat ettiklerini kendileri de ispat etmiştir. Nasları ve haberleri olduğu gibi kabul etmiş te'vil etmemişlerdir.

[205] Âmidî, *Ebkâru'l Efkâr*, 4: 339; Cemâl Muhammed Mansûr, *Mesâilu'l İ'tikâd beyne'l Keşşâf ve'l İntisâf,* 438; Kurtubî, *Tezkirâtu'l Kurtûbî*, 1: 376.

[206] İbn Hacer (ö.772-852 h.), *Fethu'l Bârî*, (O Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed'dir. İbn Hacer el-Askalâni diye meşhurdur.) 2. bs. (Beyrut: Dar'u'l-Kutubi'l-İlmiyye) 1418 h., 3: 301.

Onlar sem'iyyât babı altında, Sünni olarak kabul edilirler ve sem'iyyât babında kelamlarını, tasdikleri ve takrirlerini dikkate almakta yanlış bir şey yoktur. aynı onlar gibi maturidiyyeden de ileride bahsedilecektir.

Eş'ariler meleklerin sorguya çekmesi, kabir azabı ve nimetleri konusunda ehli sünnet ile ittifak halindedir. Bu meselelerle alakalı kaynak ve dayanakları sem'îyyâttır. sem'iyyâtta şevahid olan ve aklın caiz gördüğü şeylerdeki hükmü kabul etmek gereklidir.[207]

Cüveynî şöyle demiştir: sem'iyyat ile alakalı ahiret hükümleri ile alakalı kabir azabı, Münker-Nekir tarafından sorgulanma meselelerini ehli hak isbat etmiş ve bu hususlar aklın mümkün gördüğü hususlardır. Allah (c.c) ölüyü diriltmeye ve münker ve nekire dirilttiği kişiye kendisi ve Resûlü hakkında soru sormasını emretmeye kâdirdir. Aklın olmasını mümkün ve caiz gördüğü ve sem'iyyâtta şevahid olarak gelen hükmü kabul etmek gereklidir. Hz. Peygamber'in kabir azabından Allah'a sığındığını bildiren mütevatir haberler mevcuttur. Ayrıca Kur'an'da kabirde azap edileceğini gösteren naslar da vardır.[208]

Adudüddin el-Îcî[209] şöyle söylemektedir: Kabirlerindeki ölülerin diriltilmesi, münker ve nekirin kabir ehline sorgu-suâli, kafir ve fasık kişiye kabir azabının hepsi bize göre haktır doğrudur. İhtilaf ortaya çıkmadan önce seleflerimiz bu konuda ittifak etmişlerdir.[210]

3.1.1. Münker ve Nekirin Sorgusu

Eş'ariler sorgu melekleri olan münker ve nekir ile alakalı diğer ehlisünnet ile ittifak etmiştir. Onların delilleri sem'îdir, yani ayet ve hadis olarak nassa dayanır. Bu rivayetler daha önce zikredilmişti.

---

[207] Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî, (h.419-478) *el-İrşâd ilâ ḳavâṭıʿi'l-edilleti fî uṣûli'l-iʿtiḳād*. 3. bs. (Kahire: Mektebetu'l Hancî) 1422 h., 374.

[208] Cüveynî, *el-İrşâd,* 375.

[209] Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî eş-Şîrâzî (ö. 756/1355) Ebû Bekir'in neslinden olduğu zikredilir. O, kelam, beyan, nahiv ve fıkıh âlimiydi. Eserleri: *el-Mevâḳıf fî ʿilmi'l-kelâm. el-ʿAḳāʾidü'l-ʿAḍudiyye. Şerhu Muhtasaru İbnü'l-Hâcib*. Hicri 756 yılında vefat edene kadar hapishanede çile çekti. Bkz: İbn Subkî, *Tabâkâtu'ş Şâfiiyye el-Kubrâ*, Abdulvehhab b. Abd el-Kâfî es-Subkî, 2. bs. (Kahire Dâru Hicr) 1413 h., 10: 46.

[210] Cürcânî, el-Cürcânî el-Kâdî Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *eş-Şerhu'l-Mevâkif*, 3. bs. (Beyrût: Dârû'l Cîl) 1418 h., 3: 516.

Cüveynî şöyle demektedir: "Bize göre münker ve nekir tarafından yapılacak sorgu sual Allah'ın bildiği kalbin bazı kısımlarına ve Allah'ın hayat verdiği diğer organlarda gerçekleşecektir. Bunun böyle olması aklen müstahil değildir. Ayrıca bununla alakası kat'î sem'î dediller vardır."[211]

Ahmed el-Bâcûrî[212], el Cüveynî'nin görüşlerini tekid ederek şöyle demiştir: Münker ve nekirin sorgu-suali biz mü'minler ümmetine, münafıklara ve kafirlere olacaktır. Ancak İbn Abdulberr'e göre sorgu –sual herkese yapılmayacaktır. Nitekim İbn Abdulberr şöyle demiştir: kafirler sorguya çekilmeyecektir. Mümin ve münafıklar ise islama zahiri olarakta olsa intisap ettiklerinden dolayı sogu-suale çekilecektir.

Cumhur ülemâ ise onunla ihtilafa düşmüştür. Şu kısımda ise cumhur onunla ittifak etmiştir; Münker ve nekir tarafından sorgu-sual ölünün defin işlemi tamamlandıktan ve insanlar oradan uzaklaştıktan sonra başlar. Allah (c.c) ruhu bedenin tümüne iade eder. Cumhurun görüşü budur. Hadislerdeki zahiri haberlerde bu şekildedir. Şöyle diyen yanlışa düşmüş olur; "Beden ruhsuz olarak sorguya çekilir. Aynı zamanda ruh bedensiz sorguya çekilir". Ruh geri dönsede ölüm işareti mutlak olarak yok olmaz. Çünkü hayatı o sırada kamil hayat değildir. Kişi o sırada tıpkı uykuda olduğu gibi ölüm ile hayat arasında bir durumda olur. Duyuları, aklı, ilmi, konuşmaya bağlı hitap etme hali, kendisine sorulan soruya cevap verme duyusu ona gelir. Organları parçalansa veya yırtıcı hayvanlar tarafından yenip onların karınlarında parçalanmış olsalar bile ölüler sorgu suale tutulacaktır. Allah (c.c) onların ruhlarını iade etmeye uzak değildir. O her şeye kadirdir. O muktedirdir. Allah (c.c) onların ruhlarını aynı dünyadaki gibi de iade etmesi mümkündür. Bir grup aynı anda farklı yerde vefat etse bile Allah (c.c) onların ruhlarını aynı anda iade edebilir. Suyûtî şöyle demiştir: "Bunun için meleklerin çok olması mümkündür. Halîmî'ninde bu görüşte olduğunu gördüm. El-Halîmî kitabı el-Minhâc'de şöyle demiştir: sorgu melekleri

[211] el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ ḳavâṭıʿi'l-edilleti fî usûli'l-iʿtiḳâd*, s.376.

[212] İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî eş-Şâfiî (ö. 1277/1860) Mısır'ın Menûfiye bölgesindeki Bâcûr köyünde doğduğu için el-Bâcûrî diye nisbet edilmiştir. Ezher'de öğrenimini tamamladı ve orada ders vermeye başladı. Hicri 1263 yılında Ezher şeyhliğine tayin edildi. Bir çok eseri vardır. Bunlardan bazıları; *Ḥâşiye ʿalâ Muhtasâru's Sinnûsî fi'l Mantık,* Tirmizî'nin *Şemâ'ilü'n-nebî* adlı eserinin haşiyesidir. O, hicri 1277 yılında vefat etti. Bkz: Ziriklî, *el-Â'lâm,* 1: 71.

büyük bir gruba benzer. Kimisine münker, kimisine nekir denmiştir. Her ölü için bunlardan iki melek gönderilir."[213]

Bâcûrî'nin görüşünü ise şu şekilde özetleyebiliriz;

1- Ölünün iki melek tarafından sorguya çekilmesi kesindir. Sorgu sual mü'minleri, münafıkları ve kâfirleri kapsamaktadır.[214]

2- Sorguya çekilme defin işleminden sonra ve ruhun bedene dönmesinden sonra olur. Ruhun bedene dönmesi kâmil hayat değildir. Ancak his ve idrakle olan olan bir hayattır.

3- Ölünün kabri olmasa bile sorguya çekilecektir. Ölünün cesedi her ne kadar yırtıcı hayvanlar tarafından yense, yırtıcı kuşlar tarafında parçalara ayrılsa ve organları dağılsa veya ateş yakıp onu tüketse ve rüzgâr külünü savursa dahi kişi sorguya çekilecektir.

4- Eğer bir grup farklı yerlerde aynı anda vefat etse onlar aynı anda nasıl sorguya çekilecektir. İhtilaf olmakla birlikte el-Bâcûrî görüşünde bu kararını bildirmiştir.

3.1.2. Kabir Azabının ve Nimetinin Yeri, Sadece Ruh Mu Yoksa Ruhla Beraber Beden De Mi Azap Görür

Eş'ârilere göre kabir azabına iman etmek farzdır. Kabirden maksat berzahtır. Ancak çoğunluk kabir demektedir. Bir kabri olsun veya olmasın, çarmıha gerilen, suda boğulan, hayvanların yediği kişiler, ateşte yanıp kül olanlar, havada dağılanlar, organları parçalara ayrılan kişilere Allah (c.c) dilerse azap edecektir. Aynı zamanda kabirde mü'minlere nimetlerin ulaşacağına da iman etmek farzdır. Çünkü kabirde nimetlerin çok olması ve geniş olması naslarda tevatür derecesindedir. Kabrin

[213] Bâcûrî İbrahim b. Muhammed, *ŞerhuTuḥfetü'l-mürîd ʿalâ Cevhereti't-tevḥîd*, 3. bs. (Kahire: Dâru's Selâm) 1427 h., 274.

[214] Eş'âriler'e göre cinlerde dahil olmak üzere mükellef olan herkes sorgu-suale çekilecektir. Ancak peygamberler, sıddikler, şehitler, her gece mülk süresini okuyanlar, iç hastalıktan ölen, Cuma günü gecesi ölen, kesici alet yarasıyla ölen, hastalığında ihlas süresini okurken ölen ve sünnette geçen diğer kişiler bunun dışındadır. Bkz: Sâvî, Ahmed b. Muhammed, Dâru İbn Kesîr, *Şerhu's-Sâvî alâ Cevheri'd Tevhîd*, 3. bs. (Şam) 1424 h., 371; el-Kânî, Abdusselâm b. İbrâhîm, *İthâfu'l mürîd ʿalâ cevhereti't-tevḥîd,* (Kahire: el-Bâbî el-Halebî Matbaası) 1368 h., 142.

genişliği, cennet bahçelerinden bir bahçe olması, amelleri ona arkadaşlık edecek güzel bir surette olacaktır.[215]

Azabın ve nimetin yeri ruh ve bedendir. Aynı zamanda azap sadece bu ümmete has değildir. Abdusselam el-Kânî[216] şöyle demiştir: "ehli hakkın ittifak ettiğine göre Azabın ve nimetin yeri ruh ve bedendir. Azab hem kâfire, hem münafığa hem de bu ümmetteki mü'mine ve diğer mü'minlere olacaktır.[217]

Kabri olsun veya olmasın nasıl ki azaba müstehak olan herkese azap edilecek aynı şekilde nimete mazhar olan her kulunda nimeti kabirde verilecektir. Bâcûrî şöyle demiştir: "Kabrin nimeti mü'min içindir. Kabirde nimet sadece bu ümmetin mü'minleri ve mükellefleri için değil bütün ümmetler içindir"[218].

Eş'âriler'e göre kabir azabı ve nimetleri kesindir. Bu görüşlerini önde gelen kitaplarında ikrar etmişlerdir. Kabir azabı iki çeşittir;

Birinci Kısım: Kâfirlere, münafıklara ve günahları büyük olan bazı âsilere olan kalıcı azap.

İkinci Kısım: müminlerden asi ve günahkâr olup da günahları hafif olanlara olan munkatı' azap yani aralıklı ve son bulan azaptır. Günahlarının derecelerine göre azap görürler ve sonra bu azap onlardan dua, sadaka vb. İle kalkarak son bulur.

Bunu teyit eden Abdüsselam el-Lekânî şöyle demiştir; kabir azabı iki kısımdır. Birincisi daimi azaptır. Bu azap kâfirler ve bazı asi kimseler içindir. İkincisi ise munkatı' azaptır. Bu da günahları hafif olan asiler içindir. Günahlarının küçüklüğüne ve büyüklüğüne göre olan bu azap kıldıkları namaz, yapılan dua ve sadakalarla son bulur. İbn Kayyım da aynı görüştedir.[219]

---

[215] *Şerhu's Sâvî alâ Cevheri'd Tevhîd,* 371.

[216] Abdüsselâm b. İbrâhîm b. el-Lekânî el-Mısrî (ö. 1078/1668), o dönemdeki Mâlikî âlimlerindendir. Babasının telif ettiği *Cevheretü't-tevḥîd* kitabına şerh yazmıştır. Eserleri: *İtḥâfü'l-mürîd li-Şerḥi Cevhereti't-tevḥîd, es-Sirâcü'l-vehhâc bi-şerḥi kışşateyi'l-isrâʾ ve'l-miʿrâc*'dır. Hicri 1078 yılında vefat etmiştir. Ziriklî, *el-Â'lâm*, 3: 375.

[217] el-Lekâni, *İtḥâfü'l-mürîd li-Şerḥi Cevhereti't-tevḥîd,* 142.

[218] Bâcûrî, *Tuhfetu'l Mürîd,* 277.

[219] El-Bâcûrî, Tuhfetu'l Mürîd s.276.

3.1.3. Ölümden Sonra Ruhların Haşre Kadar Kalacağı Yer

Savî[220] şöyle demiştir: "Eş'âriler ruhların ölümden sonra baki kalacakları kabirde sorguya çekilecekleri, nimete mazhar olacakları veya azaba düçâr olacakları hakkında ittifak etmişlerdir."[221]

Ruh aslı üzere baki kalacaktır. Ruhun yok fena bulacağı söylenmez. Ancak aksine delil bulunursa başkadır. Delil yok ise mesele asıl üzere kalır.

Ruhların baki kalma meselesi yerleştikten sonra, başka bir konu daha ortaya çıkacaktır, ölümden sonra ruhların nerede ikamet ettiği? Ruhların makarrının nerede olduğu? Deniliyor ki; Ruhlar iki kısımdır. Mü'minlerin ruhları ve kâfirlerin ruhları. Bâcûri'ye göre mü'minlerin ruhları hakkında dört görüş zikretmiş ve bunlardan birisini racih görüş olarak zikretmiştir. Mü'minlerin ruhlarının kabrin avlularında olacaktır. Kâfirlerin ruhları hakkında iki görüş zikretmiş ve bunlardan birini takdim etmiştir. Öldükten sonra kâfirlerin ruhları yerin yedi kat altında mahpus tutulacaktır.[222]

Sâvi ise meseleyi daha detaylıca zikreder ve şöyle der: "Ölümden sonra peygamberlerin ruhları cennettedir. Şehitlerin ruhları cennette, birtakım yeşil kuşların kursaklarındadır. Şehit olmayan itaatkâr kulların ruhları berzahtaki kabirlerindedir. Sınırları ise cennetin kapısının sınırındadır. Kâfirlerin ruhları ise Yemen Hadramûttaki Berahût kuyusunda toplanacaktır."[223]

Buna dayanarak, Sâvî'nin sözlerinden, saîd ruhların üç kategoriye ayrıldığını anlıyoruz:

Birincisi: Peygamberlerin (aleyhimusselam) ruhları. Onların mukaddes ruhlarının yeri cennettir.

İkincisi: Şehitlerin ruhları onların temiz ruhları cennette, birtakım yeşil kuşların kursaklarındadır.

---

[220] Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî el-Halvetî (ö. 1241/1825). Mısır'ın Garbiye bölgesindeki Sâülhacer köyüne nisbet edildiği için Es-Sâvî diye meşhur olmuştur. Eserleri: *Ḥâşiyetü'ş-Şâvî ʿalâ Tefsîri'l-Celâleyn, Hâşiyetu alâ Cevherü't Tevhîd.* Hicri 1241 yılında Medine-I Münevvere'de vefat etti. Bkz: Ziriklî, *el-Â'lâm*, 1: 246.

[221] Sâvî, *Şerhu's-Sâvî Alâ Cevheri't-Tevhîd*, 361.

[222] el-Lekâni, *İtḥâfü'l-mürîd li-şerḥi cevhereti't-tevḥîd*, 270.

[223] Sâvî, *Şerhu's Sâvî alâ cevheri't tevhîd*, 366.

Üçüncüsü: Şehit olmayıp itaatkâr olanların ruhları. Onlar hakkında el-Bâcûrî'nin de dediği gibi ihtilaf vardır.

Bâcûri ve Sâvî onların ruhlarının kabirlerinde olduğunu racih olarak kabul etmiş, kafirlerin ruhlarının durumu hakkında ihtilaf etmişlerdir. El-Bâcûrî'ye göre öldükten sonra kâfirlerin ruhları yerin yedi kat altında mahpus tutulacaktır. Bu görüşü tercih etmeyi şart koşmamıştır.

Sâvî ise kâfirlerin ruhları ise Yemen Hadramûttaki Berahût kuyusunda olacağını zikretmiş ve bundan başka bir görüş zikretmemiştir.

Bununla birlikte her ikisi de asi olan mü'minlerin ruhlarının nerede olacağı hakkında bir görüş belirtmemiştir. Ayrıca şehitler ve peygamberlerin ruhları dışındaki ruhlar hakkında herhangi güvenilir delile de dayalı değildir.

Özetleyecek olursak; Eş'âriler semîyat ile alakalı konularda selefle ayrı düşmemiş, ehlisünnetin inandığı iki meleğin sorgusu, kabir azabı ve nimeti ile ruhların bir araya gelmesi gibi konuları te'vil etmemiş ve aynı görüşü benimsemişlerdir.[224]

3.2. Maturidilere Göre Berzah Hayatı

Genel olarak Mâtûridilik kitaplarına bakan kişi, haber naslarında Ehl-i Sünnet vel-Cemaât'ın ispatladığı her şeyi ispatlayan sem'iyyât babında bunların yer aldığını görür. Buna göre maturidilerin berzah hayatı ve berzah hayatıyla alakalı görüşleri ehlisünnet ve'l Cemâat'in görüşleriyle aynı olacaktır.

Daha önce sözü edilen bu mesele, el-Müsâyere adlı eserinde İbn El-Hümam El-Hanefi tarafından şu sözlerle teyit edilmiştir: İşte semiyyât'ta dördüncü bölümü sem'iyyât bahsidir. Bu bahiste on asıl vardır. Daha sonra şöyle devam etmiştir; birinci asıl, ikinci asıl, üçüncü asıl, münker ve nekirin sorgusu, kabir azabı ve nimeti hakkında haberler ve rivayetler vârid olmuştur.[225] Yani aklın kanıtlayamayacağı sem'i itikatlara bağlı olan şeylerdir. Haşrin ispatı, kabir azabı ve nimetleri vb vârid olan meselelerdir.[226]

---

[224] Mahmûd Abdurrahmân b. Sâlih, *Mevkifu İbn Teymiyye Mine'l Eş'âira*, 1. bs. (Riyad: Mektebetu İbn Rüşd) 1415 h.

[225] Ahmed b. Muhammed, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-müsâyere*, 1. bs. (Kâhire: el-Asriyye) 1425 h., 213-228.

[226] Ahmed b. Muhammed, *el-Müsâmere bi-şerhi'l-Müsâyere*, 213.

Ebû Muîn en-Nesefî kabir azabı ve nimeti hakkında cumhurun görüşünü şu şekilde nakletmiştir: Cumhura göre kabir azabı kâfirlere ve mü'minlerden âsi olanlara olacaktır. Taat ehli ise kabirde nimete mazhar olacak, münker ve nekir melekleri sorguya çekecektir. Bu konularla alakalı sem'i deliller vârid olmuştur. Bu konularla alakalı varid olan rivayet ve kapsamlı haberler meşhur olmuştur. Bütün bunları kavramak için istidlal ilmi[227] gerekmektedir."[228]

Necmeddin en-Nesefî şöyle demiştir: Kâfirler ve âsi olan bazı mü'minler için kabir azabı haktır. Tâat ve ibâdet sahiplerinin kabirde, Allahü teâlâ'nın bildiği ve dilediği şekilde nimet içinde bulunmaları haktır.[229]

Taftazâni[230] bu cümleyi şöyle yorumlamıştır: Bu görüş kabir azabını ispat etmek ve onların nimete mazhar olduğunu zikretmek evladır. Bununla alakalı vârid olan nas çoktur. Kabir ehlinin çoğu kâfirler ve asilerdir. Bunun içindir ki azabı zikretmek daha evladır.[231]

Maturidlerin kabir hayatı ile alakalı inançlarını ispat etmişler ve buna dair kanıtları ise sem'î delillerdir. Olması da aklen mümkündür.

İmkân Deliline gelince; Kabir azabı aklen makuldür ve akıl bunu kabul etmektedir. Örneğin uyuyan birisinin ruhu dışarı çıktığı halde bedenle bağı kesilmez. Öyle ki uyuyan kişi uykusundayken acıyı veya rahatlığı hissedebilir. Uykudayken konuşabilir. Bu durumda ruhun bedenle bağı devam eder. Bu yönüyle uyku ölümün küçük kardeşidir. İşte ölen kişide aynen uykuda olduğu gibi acıyı ve rahatlığı hissedebilir.[232]

Matutiridiler önceki rivayet ve naslarda da belirtildiği üzere berzah yaşamı ile ilgili olan şeyleri haber delillerine dayanarak ispat etmiş ve bunun aklende mümkün olduğu da bildirmişlerdir.

---

[227] İstidlal İlmi: Akıl yürüterek delili elde etmek demektir. Bkz: Cürcânî, *Ta'rîfât*, 234.
[228] Nesefî, Ebû Muîn, *Tabsiratu'l Edille*, Tahkîk: Kelûd Muhammed, 1. bs. (Limasol, Kıbrıs: el-Cefân ve'l Câbî yayınevi) 1990, 2: 763.
[229] Taftazânî, *Akaîdu'n Nesefiyye bi-şerhi't-Taftazânî*, 1. bs. (Kahire: Mektebetu Kulliyyâti'l-Ezher) 1408 h., 112.
[230] Mesûd b. Ömer b. Abdullah et-Taftazânî. Dil, mantık ve fıkıh alimiydi. Hanefi idi. Hicri 793 yılında vefat etti. Ziriklî, *el-Â'lâm,* 7: 219.
[231] Taftazânî, *Akaîdu'n Nesefiyye bi-Şerhi't Taftazânî*, 112.
[232] Taftazânî, *el-Akaîdu'n Nesefiyye bi-Şerhi't Taftazânî*, 112.

3.2.1. İki Meleğin Sorgusu

Daha öncede belirtildiği gibi Maturidiler kabir azabını ve nimetlerini kabul ve ikrar etmiştir. Azap ve nimet münker ne nekirin sorgusundan sonra kabirde olacaktır. Maturidi Alimleri, itikat kitaplarında kabirdeki sorgu-suale ilişkin hadisleri rivayet etmişlerdir. İbn Ebî Şerîf el-Makdisî[233] şöyle demiştir: kabir sorgusu ile alakalı hadisler sahiheyn, sünen, el-Mesânid kitaplarında hem uzun hem de muhtasar olarak pek çok sahabeden rivayet edilmiştir.

Aynı zamanda şöyle demiştir: Münker ve nekirin sorgusunu ve beraberinde anlatılanları, yani kabir azabını ve nimeti göremediğimiz için inkar etmek, Hz Peygamberin (s.a) Cebrail ile görüşmesi, onu duymasını ve onunla konuşmasını inkar etmeye yol açar. Kabirdeki sorgu ve sualin olmayacağına inanmak küfürdür. Dinde ilhaddir. Münker ve nekirin sorgusunu ve cevapları duyulmasa da müşahede edilmesi mümkün olmasa da bunun doğruluğuna iman ederiz. Çünkü işittirme de, idrak ettirme de Allah'ın yaratması ve dileğiyle olur.[234]

İnkâr edene reddiyemiz şudur ki; çarmıha gerilip ölen kişinin veya kabri açılan kişinin iki melek tarafından yani münker ve nekir tarafından kabirde sorguya çekilmesini, kabir azabını ve nimetini müşahede etmemek ve hissetmemek bunun olmadığına delil değildir. Nitekim Cibril (a.s) Hz. Peygamber'e (s.a) sahabelerinin yanındayken vahiy getiriyordu. Ama bu durumu sahabeler işitmiyordu. İki meleğin sorgusu, kabir azabı ile nimetini inkar etmek ve iman etmemek Hz. Peygamber'in (s.a) Cebraili müşahade etmediği söylemek gerekir. Bunu böyle söylemek ise küfürdür. Çünkü insanı vahyi inkâr etmeye götürmektedir. Kabir azabını ve nimetini inkar edenlerin şüphelerine dair reddiyeler ileride zikredilecektir.[235]

Maturidilere göre Peygamberler ve mü'minlerin çocuklarına sorgu-sual olmayacaktır. Ayrıca salih bir amelden dolayı ümmetin salihlerinden bir kısmının aynı şehitler gibi kabir sorgusundan emin olduğu bildirilmiştir. Nitekim Bir adam Resulullah'a (s.a): "Ey Allah'ın Resulü! Şehitler hariç bütün mü'minler kabirde

[233] Muhammed b. Muhammed b. Bekr b. Ebî Şerîf el-Makdîsî (ö. 906/1500) usulcü ve Şâfî âlimidir. Pek çok hocadan ders almıştır. En meşhuru; İbn Hacer el-Askalânî'dir. Hicri 906 yılında vefat etmiştir. Bkz: Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 53.
[234] Taftazânî, *el-Akaîdu'n Nesefiyye bi-Şerhi't Taftazânî*, 231.
[235] Bkz: s.

imtihana tabi tutuluyorlar; bunun sebebi nedir?" diye sordu. Bunun üzerine Resulullah (s.a): "*Şehidin başındaki kılıç parıltısı, ona imtihan olarak yeter*" buyurdu."[236]

Aynı zamanda Bir gün bir gece düşmana karşı hudud muhafızlığı yapan kişi de fettandan emin olur. Nitekim Hz. Selmân'ın rivayet ettiği bir hadiste Resûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "*Bir gün bir gece serhat bekçiliği bîr ayın orucu ile teravihinden daha hayırlıdır. Ölürse üzerine dünyada iken yaptığı ameli ve rızkı cereyan eder. Fettandan da emin olur*."[237]

Peygamberler makamlarının âli ve yüce olması ve ismet sıfatlarından dolayı sorguya çekilmeyecektir. Müminlerin çocuklarına gelince; onlar mümin olmakla birlikte mükellef değildir. Müşriklerin çocuklarına gelince; onlar hakkında farklı rivayetlerin gelmesi ve zâhiri rivayetlerde çelişki bir durumun olması sebebiyle ihtilaf edilmiştir. İmam-ı Azam Ebû Hanife ve bazı alimler bu konuda tevakkuf etmiştir.[238]

Ebû Muîn en-Nesefî şöyle demiştir: "Bilesin ki Peygamberlere hesab, azap ve kabir sorgusu yoktur. Aynı şekilde mü'minlerin çocukları içinde hesab, azap ve kabir sorgusu yoktur. Aynı şekilde Allah Resûlü'nün müjdelediği Aşere-i Mübeşşere'ye de hesap yoktur. Bütün bunlar münakaşa şeklindeki hesaptır. Peygamberlerin ve sahabelerin hesabı sadece arz yani bilgi verme şeklinde şeklinde olacaktır. Yani: şöyle şöyle yaptım, seni affettim şeklinde. Münakaşa hesabı ise: bunu niçin yaptın şeklindedir.[239]

Peygamberlerin Arz hesabından kastı eğer tebliğ ile alakalı ise evet bu doğrudur. Nitekim Allah (c.c) şöyle buyurmuştur:

(فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ): "*Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorgulayacağız*"[240]. Eğer bunu kastetmiyorsa peygamberlerin başka şekilde hesaba çekileceğine dair delil yoktur.

---

[236] Nesaî, *Sünen*, Kitabu'l-Cenaiz ve't-Temenniu'l-Mevt, Şehit Babı no:2053, al-Bâni bu hadisi tashih etmiştir.
[237] Müslim, *Sahih*, Kitâbu'l Emâret no:1913.
[238] Ahmed b. Muhammed, *el-Musamera şerhu'l Müsayere,* 232.
[239] Nesefî, Ebû'l Muîn Meymun b. Muhammed*, Bahru'l Kelâm*, 2. bs. (Şam: Dâru'l Ferfûr) 1421 h., 193.
[240] Araf, 7/6.

3.2.2. Kabir Azabının ve Nimetinin Mahalli

Kabir azabını ve nimetini ispat eden herkes Allah'ın (c.c) kabirde acı çekeceği veya lezzet duyacağı kadar bir çeşit hayat verir. Allah'ın kabirde hayat vermesine ona azabı veya nimeti tattırmasına delil ise şu ayetidir;

(وَلا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لا تَشْعُرُونَ) "*Allah yolunda öldürülenler için "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz*."[241]

Maturidiler ruhun ölüye dönüp dönmediği hakkında ihtilafa düşmüştür;

İhtilafın sebebi ise İmam Ebû Hanife'nin bu konuda tevakkuf etmiş olmasıdır. Ancak Fıkhu'l Ekberdeki eserinde ruhun ölüye döneceğine delalet etmektedir. Aliyyu'l Kârî şöyle demiştir: bu konu hakkında Ebû Hanife tevakkuf ettiği nakledilmiştir. Ancak onun fıkhu'l ekberdeki kelamı ruhun bedene döneceğine delalet etmektedir. Nitekim münker ve nekire cevap ihtiyaridir. Cesedin ruhsuz olarak cevap vermesi tasavvur edilemez."[242]

Ebû'l Muîn en-Nesefî Azap ve nimet ruh ve cesede olacağını vurgulamış ve şöyle demiştir: Böylece beden, ruha bağlı olarak azap görür ve ruh bedene bağlıdır. Böylece ruh bedenle birlikte acı çeker."[243] Ruh cesedle birlikte olur. Aynı şekilde, eğer toprak olursa, ruhu toza muttasıl olur ve böylece ruh ve toprak birlikte acı çeker."[244]

Ancak İbnu'l Hümam, eseri *el-Müseyere*'de bu mesele hakkında üç görüş zikretmiştir;

Birincisi: Ruh bedene yerleştirilir. Böylece o kişi hak ettiği acı veya lezzeti idrak eder.

İkincisi: Ruh tecerrüd eder yani sıyrılır ve beden, tıpkı dişin içinde ruh olmasa bile acı çekmesi gibi acı çeker.

---

[241] Bakara, 2/154; Nesefî, *Tebsiratu'l Edille,* 2: 765.
[242] Aliyyü'l Kârî Nuruddin Ebû'l Hasen Ali b. Sultân Muhammed, *Şerhu Fıkhu'l Ekber*, 1. bs. (Beyrut: Dâru'n Nefais) 1417 h., 209.
[243] Nesefî, *Bahru'l Kelâm*, 250.
[244] Nesefî, *Bahru'l Kelâm*, 251.

Üçüncüsü: Kabir azabını ve nimetini tasdik etmek gerekir. Ruhun idrak ve cesede dönmesinin keyfiyetiyle meşgul olmamak gerekir. Bilakis keyfiyetinin nasıl olduğunu Allah'a bırakmak lazımdır.

Ayrıca İbn Hümam şöyle demiştir: "Ehli hak ölünün kabirde idrak ettiği ölçüde hayatın iadesi konusunda ittifak ettikten sonra ruhun bedene dönüp dönmeyeceği konusunda pek çok Hanefi ve Eş'âri tereddüt etmiştir. Kimileri olağan şeyler dışında ruhun ve hayatın bir arada olmasını uzak gördüler. Kimi Hanefi alimler ise ruhun bedene döneceğidir. Bazısına göre cesed toprak olsa bile ruh cesetle irtibatını topraktada devam ettilecek acı ve lezzeti hissedecektir. Kimisine göre ise ruh bedenden tecerrüt edecektir. Beden azabı ve lezzeti hissedecektir. Ruhun bedenden tecerrüt edeceğini söyleyenlerde vardır. Bununla alakalı şu rivayet zikredilmiştir: Ey Allahın Resûlü! Ruhu olmadığı halde Cesed kabirde nasıl acı duyar diye sorulunca Resûlullah (s.a): ruh olmadığı halde dişinin acıması duyması gibi acı duyacaktır" buyurdu. Dişin ete muttasıl olduğu için ağrı duyduğunu, içinde ruh yoksa ölümden sonra ruhu bedenle irtibat kurduğunda bedenin de acı çekeceğini söyledi. Kimisine göre ise Kabir azabını ve nimetini tasdik etmek gerekir. Ruhun idrak ve cesede dönmesinin keyfiyetiyle meşgul olmamak gerekir. Bilakis keyfiyetinin nasıl olduğunu Allah'a bırakmak lazımdır."[245]

Taftazaniye göre ise azabın acısını ya da nimeti hissedebileceği oranda Allah bedenin bir kısmına veya hepsine hayatı iade etmesi mümkündür. Bu, ruhun bedenine geri iade etmesini ve bedenin hareket etmesini, ızdırap duymasını veya azabın onun üzerindeki etkisini görmesini gerektirmez.[246]

Kabir azabının ve nimetinin itaatkâr mümin için olduğu, azabın kâfir ve ahlaksız mümin için olduğu ispat edildi. peki bu azap veya nimet sürekli mi olacaktır?

Ebû Muîn en-Nesefî'ye göre mü'minin iki durumu veya yönü vardır; Eğer mü'min İtaatkâr olup Allah'ın kendisine lütfettiği nimetlere şükretmemiş ise kabir azabına maruz kalmayacaktır. Ancak kabrin sıkıntısını çekecek, korkusunu ve dehşetini yaşayacaktır.

[245] Ahmed b. Muhammed, e*l-Müsâmere Şerhu'l Müyâsere,* 231-232.
[246] *Şerhu'l Akâidi'n Nesefiyye*, 113.

Eğer mü'min âsi olmuşsa kabir azabına ve sıkıntısına maruz gelecektir. Fakat bunlar Cuma gününe kavuştuklarında azap onlardan kesilir ve kıyamete kadar bir daha azap görmezler. Cuma gecesinde ölse, yalnız bir saat azap ve kabir sıkışmasını görür. Sonra, azap kesilir ve kıyamete kadar azap görmez.[247]

Molla Aliyyü'l Kârî şöyle demiştir: "Müslümanların günahkârları Cuma gününe kavuştuklarında azap onlardan kesilir ve kıyamete kadar bir daha azap görmezler" görüşü ve cuma günü ya da cuma gecesi ölürlerse bir saat azap görürler görüşü batıldır. Sonrasında da kıyamet gününe kadar azap görmezler görüşleri doğru değildir, delile muhtaçtır." *Fıkhu'l Ekber* şerhinde ise şöyle demiştir: Evet, cuma veya cuma gecesi ölen her kimse azap kalkar. Daha sonra kıyamet gününe kadar azap geri dönmez görüşünün aslı ve delili yoktur. Aynı şekilde âsi için cuma günü ve cuma gecesi azap mutlak olarak kalkar daha sonra kıyamet gününe kadar geri dönmez görüşü kesinlikle batıldır."[248]

Kâfirlere gelince; onların kabir azabı kıyamet gününe kadar devam edecektir. Ancak Hz. Peygamberin (s.a) hürmeti için kafirlerin ölüleri, cuma gecesinde ve Ramazan boyunca azap görmezler. Aynı şekilde dünyada canlı kaldıkları sürece, Yüce Allah onlara Peygamberimizin hürmetine azap etmeyecektir. Her Cuma gecesinde ve her ramazan ayında da azapları kaldırılacaktır."[249]

Onun sözlerinden iki durum ortaya çıkmaktadır:

Birinci Durum: Hz. Peygamber'in (s.a) hürmeti için kâfirlerin ölülerine, cuma gecesinde ve ramazan boyunca azap görmezler. Bu değerlendirmeye tabidir. Çünkü sahih delil veya bu görüşü destekleyen doğru nakle ihtiyaç vardır. Molla Aliyyü'l Kâri en-Nesefî'nin önceki sözleri hakkında; "bu mesele hakkında bir tartışma vardır. çünkü doğru bir nakle veya açık bir delile ihtiyacı vardır."[250]

İkinci Durum: "Hz. Peygamber'in geniş hürmeti için dünyada onlara cuma günü ve ramazan ayında azap edilmeyecek" ifadesi kıyasıdır. Çünkü bu kıyası fâsid (fesadu'l itibar) bir kıyastır.[251] Çünkü bu kâfirlere azap edileceğine dair katî nassa

[247] Nesefî, *Bahru'l Kelâm*, 250.
[248] Aliyyü'l Kâri, *Şerhu Fıkhu'l Ekber,* 210.
[249] Nesefî, *Bahru'l Kelâm*, 250.
[250] Aliyyü'l Kâri, *Şerhu Fıkhu'l-Ekber*, 210.
[251] Fesadu'l îtibâr: Kuran, sünnet ve icma ile verilen hükme ters olan kıyastır. Abdulkerim b. Alî b. Muhammed en-Nemle, *İthâfu zevi'l besâiri bişerhi ravdatu'n-nâzırı*, 3. bs. (Riyad) 1427 h., 4: 2129.

mukabil yapılan bir kıyastır. İstisnasıyla alakalı bir rivayet vârid olmamıştır. Dolayısıyla bu kıyas, fâsiddir.

3.2.3. Ölümden Sonra Ruhların Haşre Kadar Kalacağı Yer

Ebû Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-kelam* adlı eserinde ruhların dört şekilde geldiğini beyan etmiştir.

Şöyle demiştir: Sonra ruhlar dört şekilde gelir:

Peygamberlerin ruhları cesedlerinden çıkar. Misk ve kâfûra bir surete dönüşür ve cennette olurlar yerler, içerler ve nimetlerden yararlanırlar. Geceleyin ise arşın altındaki asılı kandillerde olurlar.

Şehitlerin ruhlarına gelince; Onlar cesetlerinden çıkar ve cennette, birtakım yeşil kuşların kursaklarında olurlar. Orada yerler ve nimete mazhar olurlar. Buna delil ise Allah'ın (c.c) şu ayetidir; (بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ) *"....Bilâkis onlar diridirler; Allah'ın, lutuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar..."*[252] Geceleyin ise arşın altındaki asılı kandillerde olurlar.

Mü'minlerden itaâtkar olanların ruhları ise cennet bahçelerinden bir bahçede olacaktır. Onlar ne yerler ne de eğlenirler. Cennette uçarlar.

Mü'minlerden âsi olanların ruhları ise gökyüzü ile yeryüzü arasında olacaktır.

Kâfirlerin ruhları ise yerin yedi kat altında siyah kuşların karınlarında siccînde tutulacaktır. Ruhları cesetleriyle irtibatlı olacak ruhlar azap görür. Aynı zamanda cesette tıpkı güneşin yandığı gibi yanar ve ışık saçar."[253]

Bu nassa baktığımızda peygamberlerin ve şehitlerin ruhlarının cennette olduğu ve nimetlerden istifade ettiği dikkat çekmektedir. Bu doğrudur ve buna delilde vardır. Mü'minlerden itaâtkar olanların ruhları cennet bahçesinden bir bahçede olması ve nimetlerden istifade etmemesi ve âsi olanların ruhları ise gökyüzü ile yeryüzü arasında olması ile alakalı ise sahih bir delile ihtiyaç vardır.

---

[252] Âl-i İmrân, 3/169-170.
[253] Nesefî, *Bahru'l Kelâm*, 254-255.

Ruhların birbiriyle görüşmesi konusuna gelince, musanneflerinde bundan bahsedilmemiştir.

Hasılı Mâturidiler sem'iyyât ile alakalı konularda ehlisünnet ile aynı görüşte olduğunu görüyoruz. Bilakis bazı şerhlerde İbnü'l-Kayyım'ın berzahla ilgili bazı konulardaki görüşlerinden zikredilmiştir.[254]

3.3. Muhtezilenin Berzah Hayatına Bakışı

Mezhep fırkaları arasında Mu'tezilenin kabir azabını ve nimetini mutlak olarak inkar ettikleri meşhur olmuştur. İmam Ebu El-Hasan El Eş'ari de dahil olmak üzere birçok âlim tarafından nakledilen şey budur. Ebu El-Hasan El Eş'ari şöyle demiştir: "Kabir azabı hakkında ihtilafa düşüldü. Mu'tezile ve Hariciler kabir azabını inkâr etti."[255]

Amîdî[256] şöyle demiştir: Ümmetin selefleri ihtilaf ortaya çıkmadan önce, çoğunluğuda ihtilaf ortaya çıktıktan sonra; ölüler kabirlerde diriltilecek mi? Birisi münker, diğeri münker olarak isimlendirilen meleklerin sorgu-suali olacak mı? Günahkar ve kafirlerin kabirlerde azap edileceğine dair ittifak etmiştir. Ancak Dırâr b. Amr[257], Bişr el-Merrîsî[258] ve son dönem Mutezile âlimlerinin çoğunun kabir azabını, kabirde dirilmeyi ve sorgu melekleri tarafından sorgulanmayı inkâr etmiştir.[259]

---

[254] Muhammed b. Abdurrahman el-Humeys, *Usulu'd-dîn li'l-İmam Ebî Hanîfe*, (Riyad: Dâru's Sumaî). 1416 h., 609.

[255] İmam Ebu El-Hasan El Eş'ari, Ali b. Hasan, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, 3. bs. (Beyrut: İhyâu Mirâsu'l Arabî) 1400 h., 430.

[256] Âmidi; Ebu'l-Hasan Ali bin Ebi Ali bin Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî Seyfeddin el-Âmidî diye lakaplanmıştır. Hanbeli mezhebinden idi. Daha sonra şâfiî mezhebine geçti. Eserleri: *el-İḥkâm fî uṣûli'l-aḥkâm, Ebkârü'l-efkâr, Lübâbü'l-elbâb'*tır. Hicri 583 yılında vefat etti. Bkz: İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefâyâtu'l Â'yân*, Tahkik: İhsan Abbas, (Beyrut: Daru Sadır) 1397 h., 1: 277.

[257] Ebû Amr Dırâr b. Amr el-Gatafânî el-Kûfî. Mu'tezile'nin ilk kadılarındandır. Kötü niyetli makaleleri mevcuttur. Bazıları; Allah'ın, yalnız kendisinin bildiği bir mahiyeti bulunduğunu ve kıyamet günü mü'minlerin sahip kılınacakları altıncı bir hisle Allah'ı görebilecekleri. İmam Ahmed, boynunu vurmak için fetva veren kadı Saîd el-Cemhi'nin huzurunda şahitlik etmiştir. Daha sonra oradan kaçmış ve hicri 190 yılında ölmüştür. Bkz: Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 215.

[258] Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî (ö. 218/833) Zeyd b. Hattâb'ın âzatlı kölelerindendir. Fıkıhı kadı Yusuftan öğrendi. Ancak daha sonra kelam ilmiyle meşgul oldu. Kur'an mahlûktur diyenlerdendir. Onun hakkında çirkin şeyler hikaye edildiği için alimler tarafından kerih görüldü. Hicri 218 yılında öldü. Bkz: İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-â'yân*, 1: 277.

[259] Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 4: 332.

Îcî şöyle demiştir: Dırâr b. Amr, Bişr el-Merrîsî ve sonradan gelen mu'tezile alimleri kabir azabını inkar etmiştir.[260]

Bununla birlikte, İbn Hazm, daha önce Mutezile'nin kabir azabını ispat edenlerin söyleyenlerin yolundan gitmiştir. Ancak Mu'tezile alimlerinden olan Dırar b. Amr kabir azabını inkar etmiştir. Ehlisünnet, Bişr b. El-Mu'temir, el-Cebâî ve bazı mu'tezile âlimlerine göre kabir azabı haktır."[261]

İbn Hacer mu'tezilenin çoğunun kabir azabını kabul ettiği görüşünü bildirir ve şöyle der: "Dırâr bin Amr, Bişr el-Merrîsî gibi bazı mu'tezile ve hariciler kabir azabını ve nimetini mutlak olarak inkar etmişlerdir. Ancak ehli sünnet, mu'tezilenin çoğu âlimleri kabir azabının hak olduğu görüşündedir."[262]

Öyleyse, Mu'tezileye nisbet edilen birden fazla kitap yer alan bilgilere göre, onlar kabir azabını ve nimetini inkar etmiştir. Ancak mu'tezile mezhebi alimlerine baktığımızda kabir azabının ve nimetinin hak olduğunu teyit ettiklerini ve hakikatini ispat ettiklerini görüyoruz. Mu'tezilenin çoğunluğunun kabir azabını itiraf etmeleri bazıları için kendilerine atfedilen inkârın kendileri için bir utançtan başka bir şey olmadığını görüyorlar, çünkü mezhebin bazı mensupları inkâra gitmiştir.

Fadlul İ'tizâl ve Tabakâtu'l Mu'tezile kitabında; "Kabir azabını ve nimetini, münker ve nekir hakkındaki görüşlerimize yapılan eleştirilere cevaplar" babında onlara nisbet edilen bu utancı kabul etmemişlerdir. Eğer denilse; "Sizin mezhebiniz sizi kabir azabını ve nimetini ve ümmetin üzerinde ittifak ettiği şeyleri inkâr etmeye itti." Onlara öncelikle şöyle deriz; bu durumu ilk inkâr eden Dırar b. Amr'dır. Dırar ise Vâsıl b. Atânın ashabından olduğu için çoğu kişi mu'tezilenin bu ithamın

Mu'tezile'ye yöneltildiğini söyler. Bunun aksine Mu'tezile de bu konu hakkında iki görüş vardır. Birinci görüş kabir azabının bir grubun rivayetlerdeki şekliyle mümkün olduğu, diğerinde ise kesinlikle olmadığı görüşüdür. Biz ise kabir azabını ve nimetini kabul ediyoruz.[263]

---

[260] Îcî, *el-Mevâkıfî bişerhi'ş Şerif el-Cürcânî,* 382.

[261] Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî el-Bağdâdî (ö. 210/825). Mu'tezilenin fakihi ve kufedeki münazaracılarındandır. İ'tizal ile alakalı musannefleri vardır. Hicri 210 yılında vefat etmiştir. Ziriklî, *el-A'lâm*, 4: 117.

[262] İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, 3: 298.

[263] Ebu'l-Hasen Kādı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025) *Fazlü'l-iʿtizâl ve tabaḳātü'l-Muʿtezile*, 1. bs. (Tunus: Dâru't Tunûsiyye) 1393/1974 h., 210.

3.3.1. Azabın Sübûtu

Kâdî Abdulcebbâr[264] kitabı "*Şerhu'l-Usûli'l-hamse*" de kabir azabının varlığına vurgu yaparak kabir azabı ile alakalı bir fasıl açmış ve şöyle demiştir: Kabir azabının sübutu hakkında ümmet arasında ihtilaf yoktur. Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr ettiğine ilişkin düşünce, Ancak başlangıçta Mu'tezilî iken sonradan Cebriyye'ye geçmiş olan Dırâr b. Amr'dan kaynaklanmıştır. Bunun içindir ki er-Râvendî[265] ayıplıyor ve teşni' ediyor ve hakkımızda şöyle diyor: "Mu'tezile kabir azabını inkar ediyor, fakat Mutezile kabir azabını ikrar etmiyor."[266]

Kabir azabı hakkında söylenenler dört şeyle alakalıdır. Birincisi: sübutu hakkında, İkincisi; Keyfiyeti hakkında, Üçüncüsü; Vuku' bulduğu yer hakkındadır. Dördüncüsü ise: Faydası hakkındadır.

Kadî Abdulcebbar Kur'an-ı Azîmden kabir azabının varlığına ilişkin kurandan delil getirmiş ve şöyle demiştir: Kabir azabının sabit olduğuna daîr şu ayet delildir;

(مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأُدْخِلُوا نَاراً فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَاراً) "*Günahları yüzünden tûfanda boğuldular, ardından ateşe atıldılar, kendilerini Allah'a karşı koruyacak yardımcılar da bulamadılar*"[267] ayette geçen "فَ" harfi mühlet manasında değil ta'kib manasındaki fe harfidir. "إدخال النار" ateşe atmaktan kasıt azaptan başka bir şey değildir. Aynı şekilde kabir azabının sübutuna şu ayette delildir: (النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوّاً وَعَشِيّاً) "*Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir*."[268] Bu ayetin delâlet etme yönüne (vech-i delâlet) baktığımızda kabir azabının olacağı zahirdir. Ancak buradaki kabir azabı firavun ailesi içindir. Bütün mükellefleri kapsamamaktadır.

---

[264] Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî el- Esterâbâdî; Mu'tezilenin Kâdı'l-kudâtı. Mu'tezileler bu lakabı sadece ona takmışlardır. İlk başlarda usulle alakalı konularda Eş'ârilerin mezhebinden, furu' ile alakalı meselelerde ise Şafiî mezhebinden idi. Daha sonra Mu'tezile mezhebine geçti ve sonuna kadar orada kaldı. Eserleri: *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse, el-Muġnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl*. Hicri 415 senesinde vefat etti. Bkz: İbn Subkî, *Tabakât eş-Şâfiiyye el-Kubrâ*, 3: 219.

[265] Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî. Hz Peygamberin nübüvvetinin batıl olduğunu söylemiş ve bunun için yahudi ve hristiyanlara delillendirmek için kitap telif etmiştir. Ilk başlarda mu'tezile idi. âlemin ezelî olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını ileri sürmüştür. H.298 yılında vefat etmiştir. Ziriklî, *el-A'lâm*,1: 267.

[266] Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî el-Esed Ebâdî, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*, 1. bs. (Kahire: Mektebetu Vehbe) 1384 h., 730.

[267] Nuh, 71/25.

[268] Mü'min, 40/46.

Delâlet ise şu ayette umûmidir: (رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ) *"Ey rabbimiz!" diyecekler, "Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin.*"[269] Öldürme ve diriltme iki defa olmayacaktır. Ya azap için ya da müjde için diriltilecektir.[270]

Daha sonra sünnetten delilleri zikretmiş ve şöyle demiştir: Kabir azabının sabit olduğuna daîr şu hadis delildir; Resulullah (s.a) (bir gün) iki kabre uğradı ve şöyle buyurdu: *"Evet! Biri, nemimede (laf getirip götürmede) bulunurdu. Diğeri de idrar sıçrantısına karşı korunmazdı." Bir rivayete göre "tesettüre dikkat etmiyordu*" şeklindedir.[271]

Öte yandan Zemahşeri[272] de kitabı *Keşşaf*'ta kabir azabının ve nimetinin doğruluğunu vurgular ve bunun için kurandan pek çok ayet zikreder:

1- Allah (c.c) şöyle buyurmuştur:

(كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ) *"Cansız nesneler iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na götürüleceksiniz."*[273]

Zemahşeri'ye göre ölümden ve hayattan iki defa bahseden ayetlerde ikinci hayattan kasıt kabir azabıdır. Bu ayetin tefsirinde o şöyle demektedir:

Şayet "İkinci ayet ihyâ (hayat verme) ile anlatılmak istenen nedir?" dersen, şöyle derim: öyle derim: İhyâ ile kabirde hayat vermenin, rucû ile de kabirlerden dirilip çıkmanın kastedilmiş olması mümkün olduğu gibi, ihyâ ile kabirlerden dirilip çıkmanın, rucû ile de âhiretteki karşılığı almaya varmanın kastedilmiş olması da mümkündür.

Şayet "Âyette neden ilk atıf Fâ ile yapılmış da, ardından ayet sümme (sonra) ile takip edilmiştir?" dersen, şöyle derim: ihyâ , "mevti" (ölümü) takip etmiştir ve bu ikisi arasında hiç süre yoktur. Oysa ihyâ ile ölüm arasında süre vardır. Aynı şekilde eğer ikinci ihyâ ile kabirden dirilip çıkış kastediliyorsa, o zaman ölüm ile ikinci ihyâ

[269] Mü'min, 40/11.
[270] Kadî Abdulcebbâr*, Şerhu Usûli'l Hamse,* 730.
[271] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse*, 731.
[272] Ebu'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Keşşâf* adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile bilinen büyük Mu'tezile âlimlerindendir. Hicri 538 yılında vefat etmiştir. İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l â'yân,* 5:168.
[273] Bakara, 2/28.

arasında da açık bir süre söz konusudur. Fakat eğer ikinci ihyâ ile kabirdeki diriliş kastediliyorsa, o zaman, burada sümmenin kullanılmış olmasından ölüm ile kabirdeki diriliş arasında da bir sürenin bulunduğuna dair bilgi elde edilir. Yine kabirden diriltilip çıkmak ile ceza görmek arasında da süre söz konusudur.[274]

Buradan da anlaşılıyor ki Zemahşeri kabir azabının var olduğunu söylemektedir. Çünkü ayette geçen ikinci hayatı kabir hayatı diye tefsir etmiştir.

Dolayısıyla o, (رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ)[275] ayetinin tefsirinde Kâdı Abdulcebbar ile aynı fikirdedir. Yani ikinci hayattan kasıt kabir hayatıdır.

2- Allah (c.c) şöyle buyurmuştur:

وَلَوْلَا أَن ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدتَّ تَرْكَنُ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا- إِذًا لَّأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا) *"Gerçek şu ki şayet sana sebat vermemiş olsaydık, sen de az da olsa onlara meyletmiştin! Ama o zaman sana hayatın ve ölümün sıkıntılarını kat kat tattırırdık; sonra bize karşı kendin için hiçbir yardımcı da bulamazdın!"*[276]

Zemahşeri bu ayetlerin tefsirinde şöyle demektedir: Şayet "Bu sözün aslı nedir?" dersen şöyle derim: Aslı, "Sana hayatın azabını ve ölümün azabını tattırırdık." şeklindedir; çünkü iki türlü azap vardır; ölümdeki azap -yani kabir azabı- ve ahiret hayatındaki azap ki o da cehennem ateşidir. Dı'f (ikiye katlama) ifadesi de bu azabın sıfatı olarak kullanılmış olup "Sen de Ateş'ten bunlara kat kat bir azap ver."[277] ifadesine benzer. Dolayısıyla ifadenin aslı, "Sana hayatta katbekat azap ve ölümde de katbekat azap tattırırdık." şeklindedir. Ama daha sonra sıfat ile nitelenen kelime (azâb) hazfedilmiş, sıfat yani katbekat (ضعف) kelimesi onun yerine kullanılmıştır. Ardından, sıfat olan kelime, nitelediği kelime gibi tamlamaya girmiş ve "hayatın katbekatı ve ölümün katbekatı" denilmiştir. Nitekim "hayatın elemini de, ölümün elemini de sana tattırırdık" denilmiş olsaydı da aynı durum söz konusu olacaktı. Ayrıca hayatın katbekat azabı ifadesiyle dünya hayatının azabının, "ölümün katbekat azabı" ile de

[274] Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hakā'iki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl,* 3. bs. (Beyrut: Daru'l Kutub el-Arabî) 1407 h., 1: 249.
[275] Mü'min, 40/11.
[276] İsra, 17/74-75.
[277] A'râf, 7/38.

ölümden sonra gelen kabir azabının ve cehennem azabının kastedilmiş olması da mümkündür.[278]

3- Allah (c.c) şöyle buyurmuştur:

(وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَاناً نَصِيرا)

"*Ve de ki: Ya Rabbi! Beni gireceğim yere hayırlısıyla sok, çıkacağım yerden de hayırlısıyla çıkar. Ve bana katından güçlü bir yardımcı destek bahşet."*[279]

(مدْخَلَ) Medhale ve (مخْرَجَ) mahrace kelimeleri zamme ile mudhale ve muhrace şeklinde de okunmuştur. Zamme ile okunduğuna mastar anlamında, fetha ile okunduğunda ise "Beni sok, ben de hayırlısıyla (sadakat sahibi olarak) gireyim." şeklindedir. Yani: "Beni kabre, kendisinden razı olduğun, tertemiz, kötülüklerden arınmış kimse olarak sok, diriliş anında da oradan kendisinden razı olduğun, saygınlıkla karşılanacak, gazabından emin bir şekilde çıkar." anlamındadır. Bu ifadenin dirilişten bahseden ifadelerin hemen ardından gelmiş olması buna delâlet eder.[280]

Zemahşeri'nin tefsirinden de anlaşıldığı üzere kabir azabı ve nimeti sabittir, kesindir. Nitekim mü'minin kabre hoşnut bir şekilde kabirde girecektir. Kabirden çıkışı da aynı olacaktır. Buda delalet ediyor ki mümin olmayanlar için azap vardır.

Zemahşeri'ye göre inşa (dünya hayatı) ve diriltme (ahiret) bahseden ayetler, kabir hayatı olan üçüncü hayatın inkârı anlamına gelmez. Üçüncü hayat ise kabir hayatıdır. kabirde sorgu ve nimetin olduğu anlamına gelir nitekim Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır: (ثمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَٰلِكَ لَمَيِّتُونَ. ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ) *"Sonra siz bunun ardından mutlaka öleceksiniz. Sonra da kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz."*[281]

Zemahşeri bu ayetin tefsirinde şöyle demektedir: Şayet "Bu âyetten anlaşıldığına göre demek ki iki hayat var; biri yaratılış sonrasındaki (dünya) hayatı, diğeri de diriliş sonrasındaki hayat." İki hayattan söz edilmiş olması üçüncü bir hayatın, yani kabir hayatının olmadığı anlamına gelmez. Aynı şekilde burada maksat

[278] Zemahşeri, *Keşşaf* 3: 539.
[279] İsra, 17/80.
[280] Zemahşeri, *Keşşaf* 3: 539.
[281] Mu'minun, 23/15-16.

üç şeyi, yani yaratma, öldürme ve diriltmeyi zikretmektir; zikredilmemiş olan (kabir hayatı) ise, diriltme cinsi kapsamına girer."[282]

3.3.2. Mu'tezileye Göre Kabir Azabının Keyfiyeti ve Faidesi

Kadı Abdulcebbar kabir azabının keyfiyetine değinmiş ve bunu akli olarak ispat etmiştir. Kabir azabının olması için kabirdeki diriltmenin zaruri olduğunu söylemiş ve şöyle demiştir: Bunun nasıl kanıtlamak istersek; bilin ki Yüce onlara azap etmek isterse, onları diriltmesi gerekir. Çünkü cansız nesnelere azap etmeyi tasavvur muhaldir.[283]

Kadı Abdulcebbar azap edilen kişinin haksızlığa ve zulme uğradığına inanmaması için aklının olması gerektiğini ifade etmiş ve şöyle demiştir: Azabın olması için diriltmenin sıhhatli olması ve Allah'ın onları akıllarıyla yaratması gerekir. Aksi halde cezalandırılıp azap gören kişi kendisini mazlum olarak görür. Bunun içindir ki ateş sadece akıllılar için olmalıdır."[284]

Sonra Kadı Abdulcebbar azap zamanından değinerek bunun gaybi bir mesele olduğu için bunun zamanını tayin etmenin bir yolu olmadığını ve herhangi bir nakli delilinde olmadığını söylemiştir. Bu azabın ise iki sur arasında olacabileceği yorumunu yapmış ve şöyle demiştir: azabın ispatlandığı ve bunun tayin edildiği vakte gelince; bunun hiçbir yolu yoktur ve iki nefha arasında olması mümkündür. Nitekim Allah (c.c) şöyle buyurmuştur:

(وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ - فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلا يَتَسَاءَلُونَ)

"...Önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır. Sûra üflendiğinde artık ne aralarındaki akrabalık bağları işe yarayacak ne de birbirlerine soru sorabilecekler!"[285] Sözlükte berzah büyük korku demektir ve azaptan başka manası yoktur."[286] ve yine şöyle demiştir: Allah (c.c) azabı iki sur arasına ertelemektedir. Ayetten böyle anlaşılmaktadır."[287]

---

[282] Zemahşeri, *Keşşaf,* 4: 222.
[283] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse,* 731-732.
[284] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse,* 732.
[285] Mu'minun, 23/100-101.
[286] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse,* 732.
[287] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse,* 733.

Daha sonra kabir azabının faydasından bahsetmiş ve kabir azabının mükellefin maslahatı olduğunu, eğer önce kabir azabını sonra cehennem azabını bilirse seyyieleri işlemek için cesur davranmaktan vazgeçip üzerine vacip olan şeyleri yerine getireceğini söylemiş ve şöyle demiştir: kabir azabının mükellefe olan faidesine gelince; eğer onlar ne zaman çirkin şeyler yapıp üzerlerine vacip olan şeyleri terk ettiklerinde kabirde sonra da cehennemde yanacaklarını bilseler çirkin ve günah olan şeylerden uzaklaşır, üzerlerine gerekli olan şeyleri yerine getirmeye davet ederlerdi.[288]

Daha sonra Kadı Abdulcebbar, Allah'ın (c.c) azap edilen kişiye ve azapla görevli melek lütufta bulunması gerektiğini beyan etmiş ve şöyle demiştir: bu onun yoludur. Allah (c.c) buna güç yetirendir. Onun için lütufta[289] bulunması vaciptir. Bu lütfun gerçekleşeceğini bilmek azap edilen kişi için bir lütuftur. Azap meleği tarafından o kişiye yapılan azap onun faydasınadır."

Kadı Abdulcebbar kitabında; kişi öldükten sonra teklif ortadan kalkar. Öyleyse azap nasıl onu yararına olur.

Ona cevap şöyle verilir: biz bu durumda ona yararı olduğunu söylemedik. Ölüm üzerlerine inmeden önce ölülerin durumu hakkında bunu bilenlerin yararınadır. Çünkü onlar; öleceklerini tasavvur etseler bir an önce günahlardan yüz çevirmeye daha yakın olurlardı. Onların böyle yapması azap eden melekler için bir lutuf olurdu.[290]

Yine Kadı Abdulcebbar şöyle demiştir: Eğer denilse 'Cehennem ehliyle ilgili dediğiniz gibi, cennet ehlininde kabirde sevaplarının artacağını mı söylüyorsunuz?

Ona şöyle denilir: Mümin, sevaptaki konumunu bilir, bu yüzden bundan memnundur. Bunun olması imkânsız değildir. Nitekim bu mesele hakkında gelen rivayetlerde mevcuttur. Bunların hepsi doğrudur. Bilakis mükelleflerin salahı için olması mümkündür. Tevatür ve icma' ile sabit olan bir şeyin imkânsız olduğunu

[288] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse,* 732-733.

[289] Mutezile'ye göre, Yüce Allah'ın insanı yaratması, mükellef kılması ve ona amel etmesi için tam güç vermesi, Allah'ın onu terk ettiği ve inayet etmeyeceği anlamına mı gelir? Mu'tezileye göre allah onu inayetsiz bırakmaz. Mu'tezile Allah'ın inayeti ile insane kudreti arasındaki ilişki ilahi lutufturr. Kadı Abdulcebbara göre lütuf kişinin yapmayı seçtiği ve kötülükten kaçındığı herşeydir. çirkin olanı seçmeye veya terk etmeye daha yakın olan şeydir. Ehli sünnete göre ise lutuf Allah'a vacip değildir. Allah dilediğine lutfeder. Bkz: Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse,* 519.

[290] Ebu'l Huseyn el-Mu'tezilî*, Faẓlü'l-iʿtizâl*, 202.

söylemek doğru olmaz. Onun içindir ki böyle olacağını söylemek vaciptir. Aksine delil olmayan bir şeyi söylemek caizdir.[291]

Kadı Abdulcebbar şu ayet hakkında; (النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوّاً وَعَشِيّاً) *"Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir."*[292] "Bu ayetin delâlet etme yönüne (vech-i delâlet) baktığımızda kabir azabının olacağı zahirdir. Ancak buradaki kabir azabı firavun ailesi içindir. Bütün mükellefleri kapsamamaktadır" diyenlere şöyle demektedir: kabir azabı sadece firavun ailesine olup bütün mükellefleri kapsamadığına dair delil yoktur.[293] Onlara reddiyemiz şudur ki:

a) İlim ehli bu ayetin kabir azabına bir delil olduğunu söylediler ve hala kabir azabını ispatlamak için bu ayeti istidlal etmektedirler. Nitekim İbn Kesir şöyle demiştir: 'Bu ayet, ehlisünnet için kabirdeki berzah azabının istidlali için büyük bir delildir.'[294]

b) İbn Ömer'in (r.a) rivayet ettiği şu hadis'dir:

"Sizden biri ölünce gideceği yer kendisine sabah akşam gösterilir. Şayet ölen kişi cennetlik ise cennetteki yeri, cehennemlik ise cehennemdeki yeri gösterilir ve kendisine: 'Allah seni kıyamet gününde yeniden diriltinceye kadar bu senin kalacağın yerdir' denir." Bu hadis ayetin tefsiri mahiyetindedir.[295]

c) Sahabeler ve Tabiîn bu ayette hususiyeti yani sadece belli kesime olmadığını anlamışlar ve bu ayeti kabir azabı için bir dayanak ve delil olarak göstermişlerdir. Ebû Hureyre'nin sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa seslenişi vardı. Sabah vakti: "Gece gidip gündüz geldi ve Firavun ailesi Cehennem ateşine sunuldu" diye seslenirdi. Onu duyan herkes de Cehennem ateşinden Allah'a sığınırdı. Akşam olduğunda da: "Gündüz gidip gece geldi ve Firavun ailesi Cehennem ateşine sunuldu" diye seslenirdi. Onu duyan herkes de Cehennem ateşinden Allah'a sığınırdı.[296]

---

[291] Ebu'l Huseyn el-Mu'tezilî*, Fażlü'l-iʿtizâl,* 203.
[292] Mü'min, 40/46.
[293] Cemâl Muhammed Mansûr, *Mesâilu'l-i'tikad beyne'l-keşşâf ve'l-intisaf*, 441.
[294] İbn Kesir, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm*, 7/146.
[295] Buhari, *Sahih*, Kitâbu'l Cenâiz (Ölüye Gideceği Yer Sabah Akşam Gösterilir), no:678/1379, Müslim, *Sahih*, Kitâbu'l Cenneti cennetin vasıfları ve nimetleri no:2866.
[296]Celaluddîn Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 1. bs. (Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye) 1421 h., 5: 659.

Kadı Abdulcebbar'ın; kabir azabının sübutu ve vaktini tayin etmenin yolu yoktur" görüşüyle "Allah (c.c) azabı iki sur arasına ertelemektedir" kelamı arasında bir tür çelişki ve kafa karışıklığı olduğu görünmektedir.

Konuşmasının başında belirttiği gibi, kabir azabının bir nassa bağlı olduğunu ve bununla ilgili hiçbir nas ve metin zikretmediği, daha sonrada azabın vaktinin iki nefha arasında olduğu zikretmiştir. Belki de araştırmacıları kabir azabının ilk sûrdan önce değil de iki sûr arasında olduğunu söyleyen mu'tezilenin bu görüşü mu'tezilenin kabir azabını inkar ettiğini söylemeye iten sebep budur.[297]

Gerçek olan şudur ki; Mu'tezile kabir azabına ve nimetine iman etmektedir. Kadı Abdulcebbar delile dayalı olarak kabir azabı ve nimetinin olduğunu vurgulaması bunu göstermektedir. Mu'tezilenin kabir azabının vaktinin tayinini inkar etmesi ve onun iki sûr arasında olacağını söylemesi, onların kabir azabını inkar ettiği ve onaylamadığı kimseler arasında sınıflandırmamız haklı değildir.

3.3.3. İki Meleğin Sorgusu

Münker ve Nekir'e gelince, konu hakkında ne yaptıklarına gelince, Kadı Abdulcebbar münker ve nekir ile ilgili meselelerin aklen mümkün olmadığını, sem'î bir şey olduğunu ifade etmiş ve şöyle demiştir: Kabir azabının nasıl olacağına gelince; Allah (c.c) o kişiye biri "münker" diğeri "nekir olarak isimlendirilen iki melek gönderecektir. O ikisi kişiyi sorguya çeker ve daha sonra ya azap eder yâda onu müjdelerler. İki meleğin gönderilmesinin aklı dayanağı yoktur ancak olacağı sem'î delille sabittir."[298]

Kadı Abdulcebbâr'a göre azap edenin Allah veya başkasının olması mümkündür. Çünkü deliller azabın olduğunu göstermektedir. Öyleyse mutlaka bir azap eden olmalıdır. Şöyle demektedir: daha öncede sunduğumuz deliler kabir azabının olduğunu göstermektedir. Öyleyse mutlaka bir azap eden olmalıdır. Bu azap edenin Allah veya başkasının olması mümkündür. bu aklen mümkündür. Ancak

[297] Abdulhamid Şihâbuddin, *Mevkıfu Şeyhi'l İslâm İbn Teymiyye mine'l Mu'tezileti fi mesâili'l-akîde*, 1. bs. (Mekke: el-Mektebetu'l Merkeziyye) 1405 h., 518-520.
[298] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse*, 733.

nakiller azap işinin münker ve nekir denilen iki melek tarafından yapıldığını göstermektedir.[299]

Kadı Abdulcebbâr Münker ve Nekir'in bu şekilde isimlendirilmesine karşı çıkmış ve bu isimlendirmenin onlara layık olmadığını söylemiştir. Aksine bu tip isimlendirmelerin Arapların bir âdeti olduğunu ve onların çocuklarını övmek veya yermek maksadıyla kaya, köpek vb gibi şeylerle isimlendirdiklerini ifade etmiş ve şöyle demiştir: "Bu bölümde bahsettikleri şey şudur ki, Allah (c.c) azap için iki melek gönderecektir. Bunlardan birisi münker diğeri nekirdir. Allahın meleklerini bu şekilde isimlendirmek onlara layık değildir ve bu şekilde isimlendirmek onları aşağılamadır. Buna cevabımız şudur; böyle isimlendirmenin hiçbir manası yoktur. Çünkü bu şekilde isimlendirilmeleri, altında bir manayı bulundurmayan lakaplar gibidir ve bu lakapların medih ve zem ifade etmede, mükâfat ve cezada bir payı yoktur. Bu durum Arapların adetlerinde olan bir şeydir. Onlar oğullarını, büyüklerini kaya, köpek, kurt gibi şeylerle isimlendirirler. Bu isimlendirmede ise bir medih veya zem kastetmezler. Bunu sadece lakap verilen kişiye işaret etmek için yaparlar. Bu ismi faydalı isimlerden biri yaparsak "Münker" dediğimizde "başkasının onun tanınmaması" anlamından daha fazla bir şey ifade etmez. Bu anlamın ifade ettiği mana ile ilgili olarak bir şahsın meleklerden birisi olduğunu bilmemek o meleği zemme müstehak etmez. Münker kelimesi ile ilgili söylenenler Nekîr kelimesi için de geçerlidir. Nekîr kelimesi müf'il manasında olan fe'îl kalıbında gelmiştir. fe'îl kalıbının müf'il anlamında gelmesi ise yaygın olan bir kullanımdır.[300]

Kadı Abdulcebbâr, *Fazlü'l-iʿtizâl* adlı eserinde iki meleği bu şekilde isimlendirmenin bir zem ya da ürkütme meselesi olmadığına, daha çok övgü ya da iftira içermeyen lakablar olduğuna dair bir beyanı vardır. Şöyle demiştir: Bunu isimlendirmeyi her kim üstlenirse, Münker ve Nekir demiyor mu diyorsunuz? Onları ürkütmeye yakın bir isimle isimlendirmek nasıl doğru olur. Çünkü siz melekleri insanlardan üstün görüyorsunuz?

Ona şöyle denilir; eğer içinde zem olan bir isimlendirme ismin faydasınadır. İsmin sahibine değildir. Takma adlar, altlarında kullanılmayan işaretler gibidir. Bu

[299] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse,* 734.
[300] Kadî Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l Hamse*, 733-734.

yönüyle bazu mü'min kimselerde karakterine göre zalim, Hâris, köpek, köpekçik diye isimlendirilmiştir. Aynı şekilde dolayısıyla, kabirde azap eden kişinin de bahsettiğimiz şeye göre o denilmesi mümkündür. Aynı şekilde Allah birisini dirilttiğinde ve onda inkâr edecek aklı yarattığında o kişi saldırması sebebiyle münker ve nekir olarak isimlendirilebilir.[301]

Zemahşeri tefsirinde bildirdiğine göre mü'minin kabirde sorgu sual esnasında sebat sahibi olacaktır. Bu da kabirde sorgu-sual esnasında sebat sahibi olmayanların olduğunu gerektirir. Bu da kabirde azap ve nimetin olduğunu doğrular. Nitekim Alllah (c.c) şöyle buyurmuştur:

يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ) "*Allah, iman edenleri dünya hayatında da Âhirette de bu sağlam söz üzerinde sağlamca tutar; zalimleri ise (yapmaları gerekenin tersini yaptıkları için) saptırır. Evet, Allah dilediğini yapıyor!..*"[302]

Zemahşeri tefsirinde şöyle demiştir: Denildi ki: Sebattan maksat sorgu sual esnasında sebat göstereceklerdir. Berâ' b. 'Âzib'den (r.a.) nakledildiğine göre Peygamber (s.a) müminin ruhunun kabzedilişinden söz etmiş ve "Sonra onun ruhu bedenine iade edilir, ardından iki melek gelip kabirde yanına otururlar ve ona 'Rabbin kimdir? Dinin nedir? Peygamberin kimdir?' diye sorarlar; o da 'Rabbim Allah'tır, dinim İslâm'dır, peygamberim ise Muhammed'dir.' diye cevap verir. Bunun üzerine, semâdan bir münadi 'Kulum doğru söyledi!' diye nida eder. İşte, Yüce Allah'ın 'Allah, iman edenleri bu sağlam söz üzerinde sağlamca tutar.' şeklindeki sözü budur." buyurmuştur.[303]

Daha önceden de zikredilenlerden anlaşıldığı üzere mu'tezile kabir azabını inkâr etmemektedir bilakis sabit olduğuna inanmaktadır. Allah (c.c) iki melek gönderecek o melekler kabirde kişiyi sorguya çekecek ameline göre kabir onlar için ya azaba yâda nimete dönüşecektir. Bunu delillendirmek içinde pek çok rivayetleri zikreder. İki meleğin Münker ve nekir diye isimlendirilmesi sem'î yolla geldiği için

[301] Kadî Abdulcebbâr, *Fazlul İ'tizâl,* 202-203.
[302] İbrahim, 14/27.
[303] Zemahşeri, *Keşşaf,* 3: 379.

kabul etmek vaciptir. Münker ve nekirin bu şekilde isimlendirilmesi altında bir manayı bulundurmayan lakaplar gibidir.

Onlar hakkında söylenenler, onlara nisbet için geçerli değildir. Mu'tezilenin hepsinin kabir azabını inkâr ettiği suçlanması onlara atılan bir iftiradır. Allâme es-Sanânî[304] şöyle demiştir: "Mu'tezilenin kitaplarına bakıldığında onların kabir azabını ve iki meleğin sorgusunun sâbit olduğu ve onların ihtilaf etmediği görülür. Öncede mu'tezili olan daha sonra cehmiyyenin kolundan olan Dırar bin Amr kabir azabını inkar etmiş, kıyamet günü Allah'ın altıncı bir hisle görülebileceğini söylemiştir. Mu'tezilenin hepsi kabir azabını inkar etmemektedir. Bilakis iki meleğin sorgusunu ve kabir azabının varlığını ikrar etmektedirler. Acayip olan ise Dırar b. Amr'ın onlardan olmadığı halde onlardanmış gibi nisbet edilmesidir. Buda onlara atılan bir iftiradır. Bu, araştırma konusunda bir kusurdur ve hasma karşı yapılan bir iftiradır. Bir müslümanında bunu yapması caiz değildir.

En-Nevevi Müslim şerhinde mu'tezilenin kabir azabını inkar ettiğini söyler. Mu'tezilenin kitapları hala onların içinde. Onlar ki isnadın kahramanları eleştirmen bilginleri olduğu halde bir araştırma yapmazlar mı? Araştırma yaptıklarında ise mezhepleri hakkında yeterli bilgiye sahip olamıyorlar. Küçük olsun büyük olsun Onlara söylemedikleri şeyleri atfediyorlar. Bu taifelerin birbirlerine olan suçları büyüdü. Her grup karşı gruba bir bela nispet ediyor. Bir diğeri karşısındakine beri' olduğu halde ona iftira ediyor. Mü'minin bilinen tariklerle naklin sıhhatini gözetmesi gereklidir. Nitekim rabbi onu her an gözetmektedir. Dırar b. Amr'ın görüşü bütün mezhebe nisbet edilemez.[305]

3.4. İbâzîlerin Berzah Hayatına Bakışları

İbâzîler kitaplarında kabirde olacak şeyleri, iki meleğin sorgusunu, sorguya terettüp eden azap ve nimeti kabul ve ikrar etmektedir. Bütün bunlar sünnette mütevâtir olarak gelmiş ve kuranda da işaret edilmiştir. Bu konuyu destekleyen haber ve hadisler vârid olmuştur.

---

[304] Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellah İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768). O, dedeleri gibi el-Emîr lakabıyla bilinmektedir. Pek çok eseri mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır; *Sübülü's-selâm Şerhu Bulûğu'l Merâm, İsbâlü'l-maṭar ʿalâ Ḳaṣabi's-sükker, aṯhîrü'l-iʿtiḳād ʿan edrâni'l-ilḥâd*. Hicri 1182 yılında vefat etmiştir. Bkz: ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 38.

[305] Taftazâni, *Şerhu'l Makâsid*, 5: 113.

Vercelâni[306] şöyle demiştir: Bilesin ki ey kardeşim kabir azabı sahihtir. Bu sadece Maliklerin, Şafilerin ve diğer Eş'arî, Hanefi, Mutezile ve diğer Şiilerin değil bilakis bütün ümmet tarafından kabul edilmiş ve bütün ümmetin içinde bunun olacağı mevcuttur. Ümmeti Muhammed'in (s.a) ashabı tarafından mütevatir hadisler rivayet edilmiş, Kuran-ı Kerim'den de işaretler vardır. Bizlere kudve olan müfessirlerin görüşü vardır. Resulullah'tan (s.a) pek çok hadis ve haber rivayet edilmiştir. Farklı zaman ve mekânlarda kabir azabının olduğuna şahit olan kulaklar, şahit olan gözler vardır. Kabir azabı inkâr edene ve iman etmeyene daha yakındır.[307]

Vercelâni, daha sonra on hadis ve bazı sahabe sözlerini rivayet ettikten sonra şöyle demiştir: Resûlullah'tan (s.a) gelen ilk rivayetler arasında tıpkı Kur'an'ı öğrettiği gibi ashabına öğrettiği şu duasıdır:

Allah'ım! Kabir azâbından, Cehennem azâbından, hayatın ve ölümün fitnelerinden ve Deccâl'in fitnesine uğramaktan Sana sığınırım!"

Eğer Hz. Peygamber (s.a) onlara kabir azabını haber vermeseydi onlar kabir azabını bilemezdi. Başka bir rivayet ise şöyledir: Hz. Aişe anlatıyor: Yahudi bir kadın kendisinden dilenmek için gelmiş ve Hz Aişe'den (r.a) bir şeyler istemiş Hz. Aişe'de (r.anha) vermiştir. Bunun üzerine kadın "Allah seni kabir azabından korusun" demişti. Hz Aişe kadına ithamda bulunmuştu. Resûlullah (s.a) yanına girdiğinde olanları O'na anlattı. Resûlullah'a (s.a) baktığında yüzünün değiştiğini gördü. Sonra Resûlullah (s.a): Ey Aişe kabir azabından Allah'a sığın " buyurdu ve Resûlullah (s.a) hayatının sonuna kadar kabir azabından Allah'a sığınmak için dua ederdi.[308]

Vercelânî, daha sonra Muhammed (s.a) ümmetinin kabirlerde gördüğü şeyler yaygın olduğunu söyleyerek bu bölümü bitirdi. Cahilin cahilliği ona bir fayda sağlamaz. Cahillerin insanlardan özür dilemesi ve cehaletini bir ilimmiş gibi

---

[306] Ebû Ya'kub Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 570/1175). İbâzîlerin en meşhur âlimlerindendir. İbâzi mirasında büyük izler bırakmıştır. İlk eğitimini memleketindeki alimlerden aldı. Daha sonra Endülüs'e gitti ve uzun süre kaldığı Kurtuba'da (Córdoba) tahsilini ilerletti. Akli ve nakli ilimleri aldı. Pek çok eseri vardır. Bunlardan bazıları: *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-kerîm, Merecü'l-baḥreyn, ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl'*dır. Hicri 570 yılında vefat etti. Bkz: Muhammed Babaammi, İbrahim b. Bekîr bihâz, Mustafa Saleh Bâcû, Mustafa b. Muhammed Şerifî, *Mu'cemu'l Â'lâm İbâziyye*, 2. bs. (Beyrut: Dâru'l Ğarbil İslâmî, 1421 h.) 2: 41.

[307] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳul*, 1. bs. (Umman: Vizâratu'l et-Turas el-Kavmî, 1403 h.) 2: 318.

[308] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl*, 1. bs. (Ummân: Vizâratu'l et-Turas el-Kavmî, 1403 h.) 2: 318.

düşünmesi ve bilgiden yoksun olması için mazur görmesi yeterli değildir. Bunlardan herhangi birini bizzat gördüklerimizden ve insanların şahit oldukları şeylerden bahsetmek istersek bu mesele çok su götürür. Ancak aklı başında olan kişi tarafından bu durum inkâr edilmiyor. Kabir azabı meselesi diyaneten bir mesele değildir. Onu bilmeyen özürlü sayılır. Bilen ise kazançlı olur. Kabre düşen ise pişmanlık duyar.[309]

Yukarıdaki zikrettiğimiz görüşlerinden hareketle İbâziyye'nin ilk âlimlerinden biri sayılan el-Vercilânî'nin kabir azabını doğruladığını, bu meselenin bütün Ümmeti Muhammed tarafından bilindiğini, Kur'an, sünnet, sahabe kavli vuku' bulan şahitliklerle delillendirdiğini görmekteyiz.

Vercilânî'nin; "Kabir azabı meselesi diyaneten bir mesele değildir". Görüşü kabir azabının konusunun usulde bilinmesi gereken ilkelerden biri olmadığına dair bir işarettir. Bilakis kabir azabına iman etme meselesi füruattandır. Kim kabir azabını duyarsa onun varlığını kabul ve tasdik etmesi ona vacip olur. Eğer duymamışsa veya bir yerde okumamışsa o zaman iman etmesi vacip olmaz. Vercilâni bunun içindir ki "Onu bilmeyen özürlü sayılır" demiştir. Eğer mükellef birisi kabir azabının varlığını bilirse ona etmesi vacip olur.

Ceytalî[310] *Ḳanâṭır (Ḳanâṭırü'l-ḫayrât)* adlı eserinin "Tasdiku'r Resûl (s.a)" diye isimlendirdiği ahiret meselelerini ele aldığı bölümde kabir azabını ve iki meleğin sualiyle alakalı şöyle demektedir: Kabir azabına Kur'an-ı Kerim'de; *"Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyamet koptuğunda, "Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!" denilecek.."*[311] ayetiyle işaret edilmiş ve Resûlullah'ın, sahabeler'in ve selef-i sâlihi'nin kabir azabından Allah'a (c.c) sığındığı rivayetlerin varlığı kabir azabının sübûtunu göstermektedir. Öyleyse kabir azabına inanmak mümkündür. ölünün parçalarının yırtıcı hayvanların karnında olması, kuşların kursaklarında olması kabir azabına engel değildir. Allah (c.c) kudretiyle o kişiye acı çekecek ve acıyı idrak edecek şekilde bazı kısımlarını geri iade eder. En doğrusunu Allah bilir.[312]

---

[309] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân,* 2:322.

[310] Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ El-Ceytalî Ceytâl'de doğdu. Orada temel ilimleri öğrendi. Hafızası çok kuvvetli idi. Emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münker'e büyük önem vermiştir. Köyler ve şehirler arasında intikal ederek hem eser tasnif etti hem de ders verdi. Hicri 750 yılında vefat etmiştir. Eserleri; *Ḳavâ'idü'l-İslâm, Ḳanâṭır (Ḳanâṭırü'l-ḫayrât).*

[311] Mü'min, 40/46.

[312] Ceytalî, Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ en-Nufûsî, *Ḳanâṭırü'l-ḫayrât*, 1. bs. (Umman: Vizâratu't-Turasi'l-Kavmî, 1403 h.) 1: 145.

Bu metinlerden de anladığımız kadarıyla el-Ceytalî kabir azabının sabit olduğunu, azabın sübutuna delil olarak ise kur'an'dan, sünnetten, sahabelerin haberlerinden ve selefi salihten rivayetler zikretmektedir. Kabir azabının olması aklen mümkündür, müstahil değildir. Bu görüşüyle o kabir azabını kuran ve sünnetten delillendirerek, aklen mümkün olduğunu ve imkansız olmadığını dile getirerek hem maturidiler hem de Eş'ârilerle hemfikirdir. Aynı şekilde ölünün vücudunu yırtıcı hayvanların karnında parçalansa veya kuşların karın ve kursaklarında olsa, ya da rüzgârda dağılsa bile Allah (c.c) bu parçalardaa acıyı veya nimeti duyacak kadar idrak yaratır ve onlar amellerine göre ya acı çeker ya da nimeti tadacaklarına dikkat çekmektedir.

Son dönem İbâzi âlimleri de kabir azabınının varlığını sabit görmektedir. Bu alimlerden birisi Nuriddîn es-Sâlimî[313] dinin usulleri ile alakalı bir nazım yazmış ve bu nazımada bir şerh koymuştur. Şerhinde şöyle demektedir:

Allah (c.c) dilime en güzel manalardan olan nazım sanatını ihtiva eden orta yollu bir manzum ihsan etti. Daha sonra o manzuma muktaza-i hale göre, müşkillerini açıklayarak bir şerh yazdım. Bu yüzden onun gizli denizlerinden kalbimde zuhur eden başka bir şerh yapmak istiyorum. Diğer sanatları ihtiva eden bu nazımlardan bir kısmı yayınlandı. Bende bu nazım kitabını; "Meşâriku Envâru'l Ukûl" diye isimlendirdim.[314]

Nazmında şöyle demiştir:

"Tevatür haberlerle gelen kabir azabına dikkat et. Biz onun doğru olduğunu tasdişk ederiz. İhtimala dayanarak ölünün azap edilmesi helal değildir."

Bu nazmın şerhinde şöyle demektedir: Kabir kelimesi öteden beridir zikredilegelmiştir. Çünkü ölülerin durumuna galip gelen odur. Allah'ın azap etmek istediği her ölü kişi için, ister gömülü olsun, ister yırtıcı hayvanlar tarafından yenilsin, ister yakılıp rüzgârda dağılmış olsun, ister parçalara ayrılmış olsun onun hükmü eşittir Allah diledikten sonra o kişiye azap eder. Çünkü O her şeye kadirdir. Kabrin nimeti

[313] Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullāh b. Hamîd (Humeyd) b. Sellûm es-Sâlimî (1869-1914). Umma'nın Havkayn beldesinde doğdu. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra şer'i ilimleri öğrendi. Ummanın çeşitli beldelerinde müderrislik ve vaizlik yaptı. Eserleri: *Meşâriḳu Envâri'l-ʿuḳūl. Savâbu'l Akîde, Şemsû'l Envâr fî Usûlu'l Fıkh*, Bkz: *Meşâriḳu Envâri'l-ʿuḳūl*, 2. bs. (Umman, 1398 h.).

[314] es-Sâlimî, *Meşâriḳu Envâri'l-ʿuḳûl*, 2.

de böyledir. Onun sadece kabir azabı olarak kısaltılması ise çok tabir edildiğinden dolayıdır.[315]

3.4.1. Kabir Azabının Sübutundaki İhtilaf

Sâlimî, kabir azabının sübutu meselesinde şöyle demektedir: bilesin ki alimler kabir azabının sübutu hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Câbir b. Yezid[316] (r.a), ve cumhura göre kabir azabı sabittir. Delilleri ise ayetler ve hadislerdir.

Ayetler ise şunlardır; Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: *"Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyamet koptuğunda, "Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!" denilecek.."*[317] şöyle demiştir: Ve kabir azabını inkar eden, ve bu ayetin te'vilinde kabir azabını olmadığını söyleyen sistemin dışına çıkana kadar bu ayeti böyle yorumlar. Daha sonra ayette takdim ve te'hir olduğunu söyler o zaman mana şöyle olur: *Kıyamet koptuğunda, "Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!" denilecek Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir."*

Delil getirdiği ikinci ayet ise şudur: (سَنُعَذِّبُهُم مَّرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ) "*Onları iki defa cezalandıracağız, ayrıca çok büyük bir azaba itilecekler."*[318] Ayette onların üç defa azap edilecekleri zikredilmektedir. Birincisi; haklıya hakkını vermek (ikametu'l-hudûd), ikincisi kabirde, üçüncüsü ise haşirden sonradır.

Delil getirdiği üçüncü ayet ise şudur*: Ey rabbimiz!" diyecekler, "Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz.."*[319]

Ayette onların iki defa diriltileceği ve öldürüleceği zikredilmiştir. Birincisi dünyadaki hayat ikincisi de uhrevi hayattır. Onların birinci imâtesi yani öldürülmesi var olmadan önceki yoklukları, ikincisi ise dünya hayatından ayrılmalarıdır.

---

[315] es-Sâlimî, *Meşâriḳu Envâri'l-ʿuḳûl*, 271.

[316] Cabir b. Zeyd el-Yahmîd el-Ezdî, (ö. 93/711-12). Umman da doğdu. Daha sonra ilim talebi için basraya gitti. Ilim öğrenmek için hicaz ile basra arasında yolculuklar etti. Mü'minlerin annesi Hz. Aişe Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti. Zühd ve vera'sıyla bilindi. İbadiyye mezhebi ve içtihadın kaidelerini vaz' etti. Hicri 93 yılında vefat etti. Bkz. *Mu'cemu A'lâm İbâdiyye,* 2: 108. geçmektedir. Nasta Cafer b. Yezîd ancak doğrusu Ca'fer b. Zeyd şeklinde olacaktır. Bkz: el-Muammer Alî Yahya, *Dâru'l Hikme*, 5. bs. (Londra, 1425 h.) 30.

[317] Mü'min, 40/46.

[318] Tevbe, 9/101.

[319] Mü'min 40/11.

Hadisi şeriflere gelince; İbn Ebî Şeybe, İbn Mâce, Ebî Said el-Hudrî'den (r.a) bildirir:

"*Kabrinde kâfire doksan dokuz tinnîn (ejderha) saldırtılır ve kıyamet gününe kadar onu ısırırlar onu sokarlar ki , eğer onlardan birisi yeryüzüne üfleyecek olsa , orada hiç bir yeşillik kalmazdı."*[320]

Becûrî şöyle demiştir: Tinnîn yılanların büyüğü demektir.

Denildiki: hadiste geçen 99 sayısı kafirin, Allah'ın (c.c) 99 ismini inkar ettiği için zikredilmiştir. Bu manadaki hadisler pek çoktur.[321]

Yine nazmının şerhi olan "Şerhu'l Muhtasar" da şöyle demiştir: kabir azabı hakkında vârid olan hadisler neredeyse tevatür derecesine ulaşmaktadır. Aynı zamanda kuran ayetleri de işaret etmektedir. Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: *"Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyamet koptuğunda, "Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!" denilecek.."*[322]

Ayette geçen (وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ) kelamı kabir azabına işaret etmektedir. Berzahtaki arz kabir azabıdır. Şöyle devam eder: eğer ölü kabirde azaba maruz kalacaksa eğer saîdlerden ise onunda nimete mazhar olması sabit olur.[323]

Sâlimî daha sonra kabir azabını inkâr edenlerin şüphelerini zikreder ve sonra onlara reddiye verir. Şöyle der: kabir azabını inkar edenler şu ayeti delil göstermişlerdir. Allah (c.c) şöyle buyurmuştur: :(قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا) "*Derler ki: "Vay başımıza gelenler! Bizi yattığımız yerden kim diriltip kaldırdı?*"[324] şöyle dediler: Eğer kabirde azap görselerdi orayı "markad" diye isimlendirmezlerdi. Onlara şöyle cevap verildi: onlar oradakı durumun dehşetinden dolayı kabir onlara merkad 'a dönüştü. Bunun için öyle isimlendirdiler.

Kabir azabını inkâr edenlerin ikinci şüphesi şu ayettir:

---

[320] Ahmed, *Müsned,* no:11334. Albâdi bu hadisin zayıf olduğunu söylemiştir. Bkz: el-Albânî, *Sahîhu't Terğîb ve't Terhîb*, (Riyad: 1421) 2: 406.
[321] es-Sâlimî, *Meşâriķu Envâri'l-ʿuķūl*, 272.
[322] Mü'min, 40/46.
[323] Sâlimî*, Şerhu Muhtasaru ala Behcatu'l Envâr*, 1.bs. (Ummân: Vizâratu'l et-Turas el-Kavmî, 1982) 48.
[324] Yasin, 36/52.

(وَيَوْمَ تَقُومُ ٱلسَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ) *"Kıyametin kopacağı gün suçlular, (dünyada) bir andan fazla kalmadıklarına yemin ederler."*[325]

Münkirler şöyle dediler; *"eğer azap edilecek olsalar süre daha uzun olur ve onlar dünyada bir andan daha fazla kalmadıklarına yemin etmezlerdi*." Onlara şöyle cevap verildi: onlar buradaki süreyi saat (yani bir müddet) şeklinde isimlendiriyorlar. Çünkü onlara görünen sadece kısa bir müddettir. Berzah hayatı ise o süreden daha kısadır.

Kabir azabını inkâr edenlerin üçüncü şüphesi şu ayettir:

(لا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلاَّ الْمَوْتَةَ الأُولَى) *"Orada ilk ölümden başka bir ölüm tatmazlar."*[326] Münkirler şöyle dediler: eğer kabirde azap görecek olsalar diriltilmeleri ve sonra azaptan sonra öldürülmeleri gerekirdi". Onlar şöyle cevap verilir: buradaki hitap cennet ehli hakkındadır. Allah (c.c) onları kabirde ihya ettikten sonra ondan sonraki hayat onlar için ölüm sayılmayacaktır. Nitekim hadiste şöyle vârid olmuştur: "Mü'min âsi olsa bile cehennemdeki ve cennetteki evini görür. İtaat ettiğinde İtaat ettiğinde, oraya gitmek ister ona daha oraya gitmek için vaktin gelmediği söylenir. Ve şöyle denir: Gelin güvey gibi rahatça uyu. Uyku ölüm değildir. Oradaki ölüm Orada ilk ölümden başka bir ölüm tatmazlar"[327]

Sâlimî kabir azabını nefyedenlerin aklı delillerini sıralar ve onlara cevaplar verir; kabir azabı aklen makul değildir. Çünkü mezarda içindeki ruhu geri iade mümkün olduğunu tahmin edersek, bu her ölüde yapılması mümkün değildir. Aynı zamanda öldürülen ve öldürüldükten sonra uzun süre çarmıha gerilenleri, parçaları dağılıp telef olana kadar kaldığını görüyoruz. İnsanın azabı idrak edeceği bir hayatın olacağını mümkün görmüyoruz."

Birinci şüphelerine cevap şudur ki; "birinci iddiaları mezardaki her ölüye ruhun iade edilmesi mümkün değildir" cevabımız: Farkında olmadığımız bir hayatta yaratılma ihtimalimiz mümkündü".

İkinci Şüphelerine cevap şudur ki: iddiaları: "öldürülen ve öldürüldükten sonra uzun süre çarmıha gerilenleri, parçaları dağılmaları…" cevabımız: bunun için hayatta

[325] Rum, 30/55
[326] Duhan, 44/56
[327] Sâlimî, *Meşâriḳu Envâri'l-ʿuḳūl*, 272.

tam bir delile, beyine gerekir. Biz bunu söylemiyoruz çünkü Allah (c.c) her bir parça için azabın acısını hissettiği bir hayat yaratması mümkündür".[328]

3.4.2. İki Meleğin Sorgusu ile Nimet vee Azabın Mahalli

İbâziyye kabir azabı ve nimetine iman ettikleri gibi aynı zamanda iki meleğin sorgusunu da ikrar etmişlerdir. Bununla alakalı rivayetler vârid olmuştur. Dolayısıyla aklı delile gerek yoktur. El-Ceytalî şöyle demiştir. Iki meleğin sorgusu ki onlar münker ve nekirdir. Bu mesele hakkında haberler vârid olmuş aklende mümkündür. çünkü sadece hitabın anlaşıldığı kısımların bir kısmına hayatın iadesi için çağrıda bulunulur. Meleklerin sorusunu duyamamamıza gelince; insan uyuduğu zaman zâhiri olarak sakindir. Ancak o uykudayken içsel olan etkisini hissettiği acıyı ve lezzeti idrak eder. Nitekim Resûlullah (s.a) ashabı arasındayken Cebrail'i (a.s) görüyordu ve onu duyuyordu. Ancak Resûlullah'ın etrafındakiler Her Şeye Gücü Yeten Allah'ın dilediği dışında, onu duymuyor, görmüyor veya ilminden hiçbir şey kuşatmıyordu."[329]

Kabir azabının keyfiyetine gelince; azabı ruh mu yoksa cesed mi duyacak? Bu konu ile alakalı El-Ceytalî pek çok görüş zikretmiş ancak bu görüşler arasından herhangi bir tercihte bulunmamış ve bunun ilminin Allah indinde olduğunu zikretmiştir. Ceytalî şöyle demiştir: kabir azabının keyfiyeti hakkında ihtilafa düşülmüştür. Kimisi sadece ruha azap edileck derken kimisi de ruh ve cesede birlikte azap edilecek görüşündedir. Bazısı ruhun sadırda olacağını, bazısı kefen ile cesed arasında, bazısı cesede tamamen iade edileceğini kimisi de haşirden sonra erteleneceği görüşündedir."[330]

3.4.3. Ruhların Ruhların Birbiriyle Görüşmesi ve Yerleri

Ruhların birbirleri ile alakalı görüşme meselesi hakkında Vercelânî şöyle demiştir: İbn Mesûd ve İbn Abbas şöyle demiştir: Cuveybir'in bildirdiğine göre İbn Abbâs der ki: "Doğuyla batı, gökle yer arasında uzanmış bir yol vardır. Uyuyanların ve ölenlerin ruhları bu yolda toplanır, ölünün ruhu uyuyanın ruhuna asılır. Uyuyan ruha rızkını tamamlamak için izin verilmişse, ölenin ruhu tutulur ve diğeri serbest bırakılır."

---

[328] Ceytalî *Ḳanâṭırü'l-ḫayrât,* 1: 244.
[329] Ceytalî, *Ḳanâṭırü'l-ḫayrât,* 1: 244.
[330] Ceytalî, *Ḳanâṭırü'l-ḫayrât,* 1: 527.

Ruhları cesetlerinde kalmakla birlikte, tasarruftan onları alıkoyar diye açıklanmıştır.. İbn İsa kitabı Uyûnu'l Meânî'de şöyle demiştir: "Hakkında ölüm hüküm ettiğini tutar, diğerini ise belirli bir süreye kadar salıverir." Salıverdiği, uykuda olandır. Onu ölüm vakti gelinceye kadar tasarrufta bulunmak üzere serbest bırakır. Allah'ın dilediği şekilde birbirlerini tanırlar."[331]

Ruhların öldükten sonra kaldığı yer meselesine gelince es-Sâlimî şöyle der, el-Bâcûrî şöyle demiştir: Öldükten sonra saîd (cennet ehli) olanların ruhları sahih olan rivayete göre kabrin boşluklarında kalacaktır. Kâfirlerin ruhları ise yerin yedi kat altında siccîn de tutulacaktır. Kimisine göre saîd (cennet ehli) olanların şam'daki Câbiye denilen yerde veya zemzem kuyusunda, kâfirlerin ruhları ise Kâfirlerin ruhları ise Yemen Hadramevttteki Berahût kuyusunda toplanacaktır. Bu görüşleri destekleyen katî bir delil bulunmamaktadır. Onun için bu konu hakkında tevakkuf etmek vaciptir."[332]

Bu nassa baktığımızda Sâlimî'nin bu mesele hakkındaki görüşü sahih delil olmadığı ve bu konu hakkında tevakkuf etmenin vacip olduğunu görüyoruz.

Ceytalî de ruhların yerleri meselesi hakkında ihtilaflardan bahsetmiş ve kesin bir hüküm vermemiş ve şöyle demiştir: ruhların yerleri hakkında ihtilaf edilmiştir. Kimisine göre Müslümanların ruhu İlliyyîn'de Kâfirlerin ruhu ise Siccîn denilen yerdedir. Başka bir görüşe göre Müslümanların ruhu Şam'daki bir kuyuda Kâfirlerin ruhu ise Yemen Hadramûttaki Berahût kuyusunda olacaktır. Resûlullah (s.a) bir hadisinde şöyle demiştir:

"Sizden biri ölünce gideceği yer kendisine sabah akşam gösterilir."[333] Ben bazı kaynaklarda ruhun kişinin kabri etrafında dolaşacağı görüşünü söyleyenlere rastladım.[334]

Böylece İbâziyye kabir azabı ve nimeti meselesine iman konusunda ehlisünnetle hemfikirdirler. Nitekim onlar bu mesele hakkındaki dayanakları kuran ve

---

[331] Ceytalî, *Ḳanâṭırü'l-ḫayrât,* 1: 521.
[332] Sâlimî, *Meşâriku Envâri'l Ukûl,* 265.
[333] Buhari, *Sahih*, Kitâbu'l Cenâiz (Ölüye Gideceği Yer Sabah Akşam Gösterilir), no: 678/1379, Müslim, Kitâbu'l Cenneti cennetin vasıfları ve nimetleri no:2866.
[334] Ceytalî, *Ḳanâṭırü'l-ḫayrât,* 1: 528.

sünnettir. Peki azap daimi mi yoksa daimi değil mi? İbaziyye'ye göre bu konu hakkında herhangi bir görüş yoktur.

Aynı zamanda ruhların görüşmesi hakkında tercih ettikleri bir görüş olmamış sadece yorum yapmaksızın bazı rivayetleri zikretmişlerdir.

SONUÇ

Berzah hayatı ya da âlemi denilen konu oldukça geniş ve kapsamlı bir kondur, konuyu tüm ayrıntılarıyla gerektiği şekilde ele alıp incelediğim iddiasında değiliz ancak Allah'ın izni ile genel olarak konuyu ayrıntıya kavuşturulduğumuza inanıyorum, öncelikle Kur'ân penceresinden daha sonra sahih hadisler ışığında olaya yaklaştık, sahabelerden ve tabiilerden rivayet edilen olaylar ve günümüze kadar olan âlimlerin görüşlerinden istifade ederek ulaşabildiğimiz konu hakkında yazılan kaynaklardan yararlandık, bu çalışmada Allah'ın izni ile en doğru olanı tespit etmeye gayret ettik.

Bu araştırmamızda ulaştığımız en önemli bazı sonuçlar şunlardır:

İslam inanç esasları çerçevesinde bir Müslümanın gayba, ahiret gününe, meleklere, cennet ve cehenneme iman etmesinin gerekliliği kadar kabir azabının varlığına da inanması gerekmektedir, vaciptir.

Allah'a kavuşmak ona bir an önce gitmek isteyene Allah da kavuşmak ister, O'na kavuşmak istemeyen kendisine gelmesini istemez gelişi O'nun hoşuna gitmez.

Müminin ruhu kabzedildiğine ona şefkatli davranılır, güzel koku ve esintilerle karşılanır, cennet ve Allah'ın rızası ile müjdelenir. Kâfirlerin ruhlarını da sadece kara melekler tarafından sökülüp alınır, kötü bir koku ve Allah'ın gazabı ile karşılaşırlar.

Ölü kabrine konduktan sonra ruh bedene geri gönderilir, kabre konulmayan insanların ruhları da geri gelir ve bizler görmesek duymasak hissetmesek bile onlar azap veya nimetlerle karşılaşırlar, aynı uykusunda acı veya lezzet hisseden kimsenin durumu gibi, insanlar bunun farkına varmazlar.

Mümin için kabrin sıkması ile bir hastalıktan duyduğu veya çocuğunu kaybettiğinde ve ruhu çıkarıldığında hissettiği acıyı hisseder, ancak bu acılar kabir azabının bir parçası değil, kabir azabı kâfirler için ve günahkârlar için çok acıklı bir azaptır.

Berzah âleminde Allah'ın mümin kulları nimetlerden istifade eder, kâfirler için ise sürekli devam eden bir kabir azabı vardır, Müslüman olup da günahkâr kullar içinse azapları sürekli değil bazen kesilmektedir.

Kabir azabının netice veren amellerin başında idrardan sakınmamak, laf taşımak, gıybet etmek ve arkasından ağıt yaksınlar diye vasiyette bulunmak gelmektedir. Kabir azabından kurtaran ameller ise, Allah yolunda öldürülmek, salih ameller, karın ağrısından ölmek, dua ile kabir azabından Allah'a sığınmak vd.

KAYNAKLAR

‘Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed b. Musa, (h. 762-855), *‘Umdetu’l-Kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, Bsy., 25 Cilt, Byy., Yey., Tsz.

Âbâdî, Ebu Tayyib Muhammed Şemsu’l-Hakk el-‘Azîm, (h. 1273-1329), *‘Avnu’l-Ma‘bûd Şerhu Suneni Ebu Dâvûd,* 2. Bs., 14 Cilt., Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1415.

Abdulhamid Şihâbuddin, *Mevkıfu Şeyhi’l İslâm İbn Teymiyye mine’l Mu’tezileti fi mesâili’l-akîde*, 1. bs. (Mekke: el-Mektebetu’l Merkeziyye) 1405 h.

Abdulkerim b. Alî b. Muhammed en-Nemle, İthâfu zevi’l besâiri bişerhi ravdatu’n-nâzırı, 3. bs. (Riyad) 1427 h.

Ahmed b. Muhammed, el-Müsâmere bi-şerhi’l-müsâyere, 1. bs. (Kâhire: el-Asriyye) 1425 h.

Albânî, Muhammed Nasiruddin, *Sahihu Tarğîb ve’t-Terhîb*, 5. Bs., 3 Cilt, Riyad: Mektebetu’l-Me‘ârif.

Albânî, Muhammed Nasuriddîn, *Sahîhu’t Terğîb ve’t Terhîb*, (Riyad: 1421).

Aliyyü’l Kârî Nuruddin Ebû’l Hasen Ali b. Sultân Muhammed, Şerhu Fıkhu’l Ekber, 1. bs. (Beyrut: Dâru’n Nefais) 1417 h.

Amâdî, Ebû’l Hasen Ali b. Ebî Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebî, Ebkârû’l Efkâr, Dâru’l Kütüb ve’l Cesâiku’l Kavmiyye, Kahire h.1424.

Bâcûrî, İbrahim b. Muhammed, ŞerhuTuḥfetü’l-mürîd ʿalâ Cevhereti’t-tevḥîd, 3. bs. (Kahire: Dâru’s Selâm) 1427 h.

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. El-Hüseyn, (h. 384-458), *el-İ‘tikâd ve’l-Hidâyetu İlâ Sebîli’r-Reşâd ‘Alâ Mezhebi’s-Selef ve Eshâbil’l-Hadîs*, 1. Bs., 1 Cilt., Beyrut: Dâru’l-Âfâk, 1401, Thk: Ahmed ‘Usam el-Kâtib.

Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, (h. 194-256), el-Câmi‘u’l-Musnedu’s-Sahîhu’l-Muhtasar Min Umûri Resûlillahi be Sunenihi ve Eyyâmihi, (Sahîhu’l-Buhârî), 3. Bs., 6 Cilt, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1407/1987, Thk: Mustafa Dîb el-Buğâ.

Buharî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, (h. 194-256), *et-Târîhu’l-Kebîr,* Bsy., 8 Cilt., Beyrut: Dâru’l-Fikr, Tsz.

Buharî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdillah, Kitâbu’l Cenâiz Ölünün (Mezar'dan Ayrılanların) Ayakkabı Seslerini İşitmesi babı, 658/1338.

Celaduddîn Suyûtî (ö. 911 h.), ed-Dürrü’l-Mensûr, 1. bs. (Beyrut: Dâru’l Kütübi’l İlmiyye) 1421 h.

Cemâl Muhammed Mansûr, Doktora tezi; Mesâilu’l İ’tikâd beyne’l Keşşâf ve’l İntisâf, Ezher Üniversitesi, Mektebetu Usûliddîn, Kahire, m.1999.

Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Ebü’l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî, (h.419-478) el-İrşâd ilâ ḳavâṭıʿi’l-edilleti fî uṣûli’l-iʿtiḳād. 3. bs. (Kahire: Mektebetu’l Hancî) 1422 h.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş‘as es-Sicistânî, (202-279), *Sunenu Ebi Davud,* Bsy., 4 Cilt., Beyrut: Dâru’l-Fikr, Tsz., Thk: Muhammed Muyiddin Abdulhamit.

Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullāh b. Hamîd (Humeyd) b. Sellûm es-Sâlimî (1869-1914). Meşâriḳu Envâri’l-ʿuḳūl. Savâbu’l Akîde Meşâriḳu Envâri’l-ʿuḳūl, 2. bs. (Umman, 1398 h.)

Ebu’l-Hasen Kādı’l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025) Fazlü’l-iʿtizâl ve tabaḳātü’l-Muʿtezile, 1. bs. (Tunus: Dâru’t Tunûsiyye) 1393/1974 h.

Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed (ö. 538/1144), el-Keşşâf ‘an hakā’iki ğavâmidi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûhi’t-te’vîl, 3. bs. (Beyrut: Daru’l Kutub el-Arabî) 1407 h.

Ebû's Suûd Muhammed b. Muhammed Mustafa el-İmâdî, İrşâdü'l-ʿAḳli's-Selîm, İhyau et-Turâs el-Arabî, el-Kâhira baskı:4 h.1414, 5/8.

el-Albânî, Muhammed Nasiruddin, *Sahîhu ve Da'îfu'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyâdâtihi*, Bsy., 1 Cilt, Beyrut: El-Mektebetu'l-İslâmî, Tsz.

Cevherî, İsmail b. Muhammed, *es-Sihah Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye,* Bsy., 1 Cilt, Mısır: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabi, Tsz.

el-Curcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, Seyyid Şerif, (h. 740-816), *et-Ta'rifât,* Bsy., 1 Cilt, Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1969.

Cürcânî, el-Cürcânî el-Kâdî Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, eş-Şerhu'l-Mevâkif, 3. bs. (Beyrût: Dârû'l Cîl) 1418 h. Ceytalî, Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ en-Nufûsî, Ḳanâṭırü'l-ḫayrât, 1. bs. (Umman: Vizâratu't-Turasi'l-Kavmî, 1403 h.)

Muammer Alî Yahya, Dâru'l Hikme, 5. bs. (Londra, 1425 h.)

Mubârekfûrî, Ebu'l-'Alâ Muhamed Abdurrahman b. Abdurrahim, (ö. 1353), *Tuhfetu'l-Ehvezi,* Bsy., 10 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Tsz.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân.

Ferâhidî, Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed, (h. 100-170), *Kitâbu'l-'Ayn,* 2. Bs., 8 Cilt., İran: Muessesetu Dâru'l-Hicre, 1409.

Fîruzâbâdî, Ebu Tahir Muhammed b. Musa, (h. 393-476), *Kâmûsu'l-Muhît,* Bsy., 1 Cilt, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, Tsz.

İbn 'Abdi'l-Berr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah, (h. 368-463), *el-İsti'âb Fi Ma'rifeti'l-Ashâb,* 1. Bs., 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412. Thk: Ali Muhammed el-Becâvî.

İbn 'Abdi'l-Berr, Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah, (h. 368-463), *et-Temhîd Limâ fi'l-Muvattai Mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd,* Bsy., 22 Cilt. Fas: Vakıf ve Dini İşler Bakanlığı, 1387. Thk: Mustafa b. Ahmed el-Alevî Muhammed Abdulkebir el-Bekrî.

İbn ‘Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hâtemî, (h. 560-638), *el-Futuhâtu’l-Mekkiyye,* Bsy., 10 Cilt. Kahire: Dâru Bolak, 1990, Thk: Osman Yahya.

İbn ‘Asâkir, Ebu’l-Kâsım Ali b. Hasan (h. 499-560), *Târihu Dimaşk,* 1. Bs., 70 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1419/1998. Thk: Ali Şîrî.

İbn Enes, Malik b. Enes Ebu Abdullah, (h. 93-179), *Muvatta,* 1. Bs., 3 Cilt. Şam: Dâru’l-Kalem, 1413/1991. Thk: Takiyu’d-Dîn en-Nedvî.

İbn Hacer (ö.772-852 h.), Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed Fethu’l Bârî, (Beyrut: Dar’u’l-Kutubi’l-İlmiyye) 1418 h.

İbn Hacer, Şihâbu’d-Dîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (h. 773-852), *el-İsâbe Fî Temyîzi’s-Sahâbe,* 1. Bs, 8 Cilt, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1412, Thk: Ali Muhammed el-Becâvî.

İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), Vefâyâtu’l Â’yân, Tahkik: İhsan Abbas, (Beyrut: Daru Sadır) 1397 h.

İbn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel, (h. 164-241), *Musnedu Ahmed,* Bsy., 6 Cilt, Kahire: Muessesetu Kurtuba, Tsz.

İbn Hasan, Muhammed b. Haydar b. Mehdî, *Ehâdîsu Hayâti’l-Berzah Fi’l-Kutubi’t-Tis‘a,* 1. Bs, 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1425/2004.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, d. Said (h. 384-456), *el-Faslu Fi’l-Milel ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal,* Bsy., 5 Cilt. Kahire: Mektebetu Hancî, Tsz.

İbn Kesir, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer, (h. 700-774), *Tefsîru Kur’âni’l-‘Azîm,* 2. Bs., 8 Cilt. Byy: Dâru’t-Taybe, 1420/1999. Thk: Sâmi b. Muhammed Selâme.

İbn Kesir, Tefsîru’l Kurânu’l Azîm.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid, (h. 207-275), Bsy., 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, Tsz. Thk: Muhammed Fuad Abdulbaki.

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammmed b. Mukrim, (630-711), *Lisânu'l-'Arab,* 1. Bs., 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdir, Tsz.

İbn Subkî, Abdulvehhab b. Abd el-Kâfî es-Subkî, Tabâkâtu'ş Şâfiiyye el-Kubrâ, 2. bs. (Kahire Dâru Hicr) 1413 h.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam (h. 661-728), *el-Fetâva el-Kubrâ,* 1. Bs. 24 Cilt. Beyrut: Dâr'l-Ma'rife, 1386.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam (h. 661-728), *Mecumû'u Fetâvâ İbn Teymiyye,* 1. Bs, 37 Cilt. Riyad: Matb'atu Riyad, 1381.

İbn'l-Esir, Ebu'l-Se'âdât b. Muhammed el-Cezerî (h. 544-606), *en-Nihâye Fî Ğarîbi'l-Hadis,* 1. Bs, 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabi, 1383/1963, Thk: Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmut Muhammed et-Tenâhî.

İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, el-Kureşî el-Bağdâdî, Bsy. 1 Cilt. (h. 508-597), *Saydu'l-Hâtir,* Byy: Mektebetu Nizar Mustafa el-Bâz, Tsz., Thk: Seyyid Zekeriyya.

İbnu'l-Kayyim, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekr, İbn Kayyim el-Cevzî (h. 619-715), *Kitâbu'r-Rûh,* 1. Bs. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu's-Safa, 1422/2002, Thk: Halit b. Muhammed b. Osman

İmam Ebu El-Hasan El Eş'ari, Ali b. Hasan, Makâlâtu'l İslâmiyyîn, 3. bs. (Beyrut: İhyâu Mirâsu'l Arabî) 1400 h.

İsfâhânî, er-Râğib (ö. 502), *Mu'cemu Mufredâti Elfâzi'l-Kur'ân,* Bsy., 1 Cilt., Beyrut: Dâru'l-Fikr, Tsz., Thk: Nedim Maraşli.

Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî el-Esed Ebâdî, Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse, 1. bs. (Kahire: Mektebetu Vehbe) 1384 h.

Kadi İyaz, Muhammed b. Musa Ebu Abdullah, (ö.655), *Şerhu Sahîhi Muslim İkmâlu'l-Mu'allim,* 1. Bs., 1 Cilt, El-Mansure: Dâru'l-Vefâ, 1419. Thk: Yahya İsmail.

Kazvînî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, (h. 605-682), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâri'l-'İbâd,* Bsy., 1 Cilt, Byy: Yey., Tsz.

Kurtûbî, Ahmed. Abdullah b. Ahmed b. İsa el-Kinânî, (ö. 495), *el-Mufhim Limâ Eşkele Min Talhîsi Kitâbi'l-Muslim,* 1. Bs., 6 Cilt., Şam, Dâru İbn Kesir, 1417, Thk: Muhyiddin Dîb Yûsuf Bedvî.

Kurtûbî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr, (ö. 671), *et-Tezkire Fi Ahvali'l-Meyvtâ ve Umûri'l-Âhire,* 1. Bs., 1 Cilt., Kahire: Mektebetu's-Safa, 1422/2001. Thk: Halit b. Muhammed b. Osman.

Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, (ö. 671), *el-Câmi'u Li Ahkâmi'l-Kur'ân,* 2. Bs., 20 Cilt, Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1372, Thk: Ahmed Abdulhalim el-Berdûnî.

Lekâni, Abdüsselâm b. İbrâhîm b. el-Lekânî el-Mısrî (ö. 1078/1668), İtḥâfü'l-mürîd li-Şerḥi Cevhereti't-tevḥîd,

Mahmûd Abdurrahmân b. Sâlih, Mevkifu İbn Teymiyye Mine'l Eş'âira, 1. bs. (Riyad: Mektebetu İbn Rüşd) 1415 h.

Malik, Ebu Abdullah İmam Malik b. Enes, (h. 93-179), *el-Muvatta,* Bsy., 2 Cilt., Mısır: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, Tsz, Thk: Muhammed Fuad Abdulbaki.

Mizzî, Yusuf b. Ez-Zeki Abdurrahman (h. 654-742), *Tehzîbu'l-Keâl,* 1. Bs., 35 Cilt., Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980. Thk: Bişar 'Avâd Ma'rûf.

Muhammed b. Abdurrahman el-Humeys, Usulu'd-dîn li'l-İmam Ebî Hanîfe, (Riyad: Dâru's Sumaî). 1416 h.

Muhammed Babaammi, İbrahim b. Bekîr bihâz, Mustafa Saleh Bâcû, Mustafa b. Muhammed Şerifî, Mu'cemu'l Â'lâm İbâziyye, 2. bs. (Beyrut: Dâru'l Ğarbil İslâmî, 1421 h.)

Munâvî, Muhammed Abdurraûf, (h. 1323-1390), *et-Te'ârîf,* 1 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr El-Mu'âsir, 1410, Thk: Muhammed Rıdvan ed-Dâye.

Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccac (h. 206-261), *Sahihi Müslim,* Bsy., 6 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, Tsz.

Nahhâs, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, (ö. 338), *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm,* 1. Bs., 6 Cilt, Mekke: Ummu Kura Üniversitesi, 1409, Thk: Muhammed Ali Es-Sâbûnî.

Nesâî, Ebu Abdurraman Ahmed b. Şu'yb, (h. 215-303), *Sunenu Nesâî,* 2. Bs, 8 Cilt., Halep: Mektebetu Matbaatu'l-İslamiyye, 1406-1986. Thk: Abdulfettah Ebu Ğudde.

Nesefî, Ebû Muîn, Tabsiratu'l Edille, Tahkîk: Kelûd Muhammed, 1. bs. (Limasol, Kıbrıs: el-Cefân ve'l Câbî yayınevi) 1990.

Nesefî, Ebû'l Muîn Meymun b. Muhammed, Bahru'l Kelâm, 2. bs. (Şam: Dâru'l Ferfûr) 1421 h.

Nevevî, Ebu Zekeriyya Muyiddin Yahya b. Şeref (h. 631-676), *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Hacâc,* 2. Bs., 18 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, 1392.

Râzî, Abdurrahman b. Ebû Hatim, (ö. 327), El-Cerhu ve't-Ta'dîl, 1. Bs., 9 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, 1271/1952.

Razi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. El-Hasen b. El-Hüseyin et-Teymî er-Râzî (ö:606), Mefâtîhu'l Gayb, Dârû'l Fikr, Beyrût, 1 h.1403.

Râzî, Muhammed b. Ebu Bekr b. Abdulkadir, (ö. 666 sonrası), *MuhTâru's-Sıhah,* Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1415/1995, Thk: Muhammed Hatır.

Sâlimî, Abdullah Humeyd, Şerhu Muhtasaru ala Behcatu'l Envâr, 1.bs. (Ummân: Vizâratu'l et-Turas el-Kavmî, 1982)

Sâvî, Ahmed b. Muhammed, Şerhu's-Sâvî alâ Cevheri'd Tevhîd, Dâru İbn Kesîr, 3. bs. (Şam) 1424 h. el-Kânî, Abdusselâm b. İbrâhîm, İthâfu'l mürîd ʿalâ cevhereti't-tevḥîd, (Kahire: el-Bâbî el-Halebî Matbaası) 1368 h.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebu'l-Fadl, *Şerhu's-Suyûtî li Suneni'n-Nesâî,* 2. Bs., 8 Cilt, Halep: Mektebetu Matbu'âti'l-İslâmiyye, 1406/1986.

Suyûtî, Hafız Celaleddin Abdurrahman, (h. 849-911), *Şerhu's-Sudûr Bi Şerhi Hâli'l-Mevtâ ve'l-Kubûr,* 1. Bs., 1 Cilt, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424.

Şehristânî, Abu Bekr Muhammed b. Abdulkerim, (h. 479-540), *el-Milel ve'n-Nihal,* Bsy., 2 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1404.

Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferah el-Ensârî, Tezkirâtu'l Kurtûbî, Dârul Minhâc, Riyad h.1425.

Şevkânî, Muhammed b. Ali (h. 1217/1250), *Fethu'l-Kadir el-Câmi' Beyne Fenney er-Rivâyeti ve'd-Dirâye Min 'İlmi't-Tefsîr,* Bsy., 5 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, (h. 224-310), *Câmi'u'l-Beyân, 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* 1. Bs., 24 Cilt, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1420/2000.

Taftazânî, Akaîdu'n Nesefiyye bi-şerhi't-Taftazânî, 1. bs. (Kahire: Mektebetu Kulliyyâti'l-Ezher) 1408 h.

Taftazânî, Sa'dettin Mesû'd b. Ömer (ö. 791 h.). Şerhu'l Makâsid, Beyrût: Dâr'u Âlemî'l Kütüb, 1419 h.

Tirmîzî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsa (h. 209-279), *Sunenu Tirmîzî,* Bsy., 5 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, Tsz., Thk: Ahmed Muhammed Şakir.

Vercelânî, ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳul, 1. bs. (Umman: Vizâratu'l et-Turas el-Kavmî, 1403 h.)

Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (h. 673-748), *Mîzânu'l-İ'tidâl,* Bsy., 4 Cilt., Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, Tsz.

Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (h. 673-748), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ,* 9. Bs., 23 Cilt, Beyrut: Messesetu'r-Risâle, 1413. Thk: Şuayb el-Arnavut, Muhammed Naim el-Arksusî.

Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkī, El-Aʿlâm lîl Melêyîn, Beyrût 1999-2002.